
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله

فأبى أكثر الناس إلا كفورا

عبادة وخسر هنالك الكافرون

سورة السجدة ثلاثون وخمس وثلاثون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

الرحمن الرحيم كتاب

فصلت آياته قرآنا عربيا لقوم يعلمون بشيرا

فأعرض أكثرهم فهم لا يسمعون

فصلنامهٔ آستان هنر/ هنرنامهٔ آستان قدس رضوی/
شمارهٔ ۱۶ / تابستان ۱۳۹۴
کاری از «گروه هنر پژوهی رضوان» وابسته به مؤسّسهٔ آفرینش های هنری آستان قدس رضوی

مدیر مسئول: علی ثابت نیا
سردبیر: شادی غفوریان

ناظر محتوایی: مهدی سیم ریز
مشاوران علمی: علی اصغر ناصری مهر، مهدی صحراگرد
ویراستار: دفتر ادبی ویرانگار
صفحه آرایی و گرافیک: مرجان جلالی (رضوان گرافیک)
طرّاحی لوگو: مسعود نجابتی
امورفنی و ناظرچاپ: نسرین جلیلیان
لیتوگرافی و چاپ: مؤسّسهٔ چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

با سپاس از:
سیدمحمد مجتبی حسینی، جواد آرین منش، سیدصادق مرکبی

■ **سرآغاز**
شادی غفوریان/ ۵
■ **نگاهی به بازنشر قرآن بایسنغری**
علی‌اصغر ناصری‌مهر/ ۶
■ **یادداشت‌هایی درباره مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا**
مجید فدائیان / ۱۰
■ **مشخصات نسخه‌شناسی و خصوصیات خط و تذهیب قرآن بایسنغری**
مهدی صحراگرد / ۱۸
■ **پژوهشی در شناسایی اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری در مجموعه‌های ایران و جهان**
کیانوش معتقدی / ۲۶
■ **اسناد مرتبط با قرآن بایسنغری در مرکز اسناد آستان قدس رضوی**
نرگس سیبویه / ۴۲
■ **چگونگی وارسی پنج برگ وقفی قرآن بایسنغری در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به استناد مهرها و عرض دیدها**
مهدی صحراگرد، مریم شهریاری / ۴۸
■ **مرمت میراث بایسنغرمیرزا در موزهٔ ملک**
سمانه سادات حسینیان / ۵۴
■ **بررسی و شناسایی آزمایشگاهی کاغذ قرآن بایسنغری**
علی‌اصغر ثابت جازاری / ۶۰

■ **آستان هنر**، با کمال احترام و امتنان، دست همکاری هنرپژوهانی را که به یاری و همدلی این مجموعه می کوشند به گرمی و مهربانی می فشارد.
■ نقل مطالب **آستان هنر**، با ذکر منبع و مشخّصات این دفتر بلامانع است.
■ مطالب مندرج، نشان دهنده و مبیّن آرا و دیدگاه نویسندگان است و الزاماً بیانگر نظر گروه هنرپژوهی رضوان نیست.
■ **آستان هنر**، در تلخیص و نقل مطالب آزاد است.

آدرس: مشهد، خیابان کوهسنگی ، خیابان عدالت ، عدالت۱۸، شمارهٔ ۹/۱
مؤسّسهٔ آفرینش های هنری آستان قدس رضوی
تلفن: ۰۵۱۳۸۴۴۵۱۴۲ پنج خط
تلفکس: ۰۵۱۳۸۴۲۲۰۱۵
راه هـای ارتبـاط با نشـریه:
astanehonar8@gmail.com
www.aqart.ir

سرآغاز...

شادی غفویان *

قـرآن بایسـنغری؛ بزرگتریـن قـرآن جهان اسـلام، یکـی از ارزنده‌تریـن آثار هنری مجموعـه آسـتان قدس رضوی اسـت که بعد از سـال‌ها تحقیق و تـلاش هنرمندانه بـه همـت مؤسسـه آفرینش‌هـای هنری آسـتان قدس رضوی بازنشر شـده اسـت.

ایـن قـرآن کـه شـناخت‌نامه(وجیزه)ای ارزشـمند؛ شـامل مقالاتـی از آقایـان صحراگـرد، عبـادی و فداییـان را به همـراه دارد، پس از انجام مطالعات گسـترده و مراحـل فنـی پیش‌تولیـد، اکنـون در قامتـی فاخر و ارزنـده در دسـترس هنرمندان، مراکـز فرهنگـی هـنری و عاشـقان کلام وحـی قـرار گرفته اسـت.

بـه رغـم اهمیـت قـرآن بایسـنغری و ویژگی‌هـای اسـتثنایی آن، تاکنـون تحقیقـی دقیـق و منسـجم بـر ایـن اثر شـاخص صورت نگرفته اسـت. عـدم وجود پژوهش‌هـای دقیـق در ایـن بـاره را شـاید بتـوان بـه سـبب پراکندگـی برگ‌هـای آن در طـی تاریـخ دانسـت. پراکندگـی اوراق قـرآن در موزه‌هـای گوناگـون دنیـا و همچنیـن وجـود برگ‌هـای جعلی در برخی مجموعه‌ها، سـبب شـده کـه مواردی همچـون مشـخصات عمومـی نسـخه، تعـداد برگ‌هـا، ابعـاد، مشـخصات خـط و تذهیـب، شناسـایی کاتـب یـا کاتبـان احتمالـی و صحت انتسـاب آن به بایسـنغر، بـه گونه‌هـای متفـاوت و گاه متناقض ضبط و ارائه شـود. از این رو نشریه آسـتان هنر در ویژه‌نامـه پیـش‌رو، بـه بهانـه بازنشر ایـن اثر بی‌بدیـل، تلاش کرده اسـت تا گام کوچکـی در جهـت بازشناسـی ایـن اثـر و مشـخصات فنـی- هـنری آن بـردارد.

بدیهـی اسـت ارائـه پژوهشـی کامـل، دقیـق و همسـو، بـا توجـه بـه عـدم قطعیت‌هـای رایـج در امـور پژوهشـی، در گسـتره محـدودِ یـک مجلـد از نشریـه نمی‌گنجد. امید اسـت گام‌هایی اینچنین، مسـیر بسـیط و دقیق پژوهش را درباره آثـار ارزشـمندی همچـون قرآن بایسـنغری، بیشـتر از پیش هموار و روشـن سـازد.

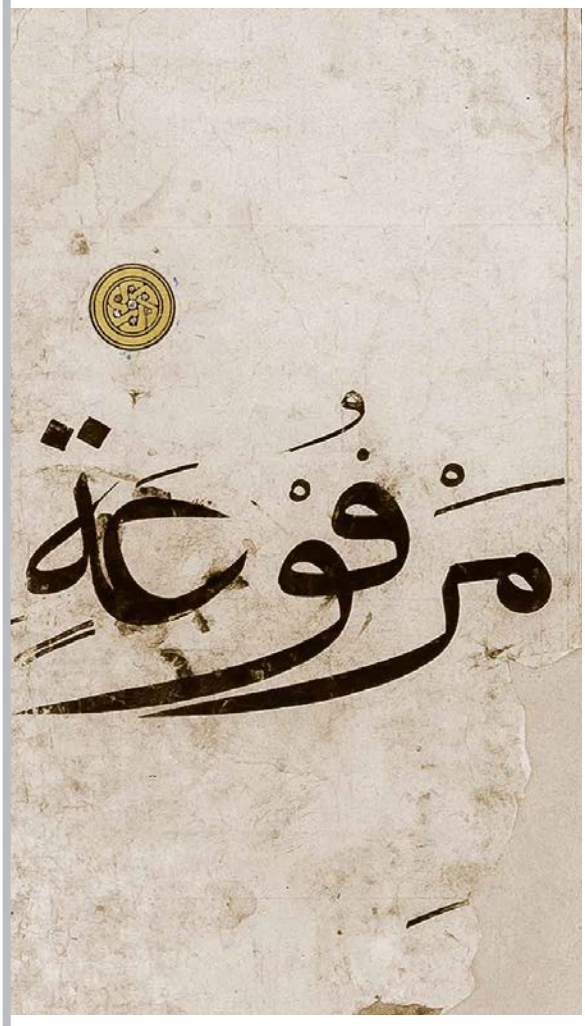
*سردبیر
Shgh1983@yahoo.com

نگاهی به بازنشر قرآن بایسنغری

علی‌اصغر ناصری‌مهر*

مجموعۀ اوراق قرآن بایسنغری که یکی از شاهکارهای هنر کتاب‌آرایی در ایران اسلامی است، همچون ستاره‌ای بر تارک هنر عهد تیموری و قرن نهم هجری می‌درخشد. این قرآن که به لحاظ قطع واندازه، قطّ قلم، نوع مرکب، کاغذ و شیوۀ نگارش، نمونه‌ای منحصربه‌فرد و بی‌بدیل در حوزۀ کتابت قرآنی به‌شمار می‌آید، بیانگر عشق و ارادت ایرانیان به کلام وحی بوده و یکی از آثار ماندگار و چشم‌نواز هنرمندان عرصۀ خوشنویسی در گذشته است. اوراق ارزشمند این اثر نفیس و عظیم که به گواهی بسیاری از پژوهشگران منسوب به شاهزادۀ هنرمند و هنرپرور، بایسنغرمیرزا فرزند شاهرخ و گوهرشادبانو و نوۀ تیمورگورکانی است، متأسفانه در زمانی و به عللی نامعلوم از هم گسیخته و بعضاً پاره شده و در سطح جهان پراکنده و برخی معدوم گشته است تاجایی که درحال حاضر مجموعه‌داران، موزه‌ها و مراکز فرهنگی بزرگ دنیا، به داشتن برگی و حتی سطری از آن به خود می‌بالند.

خوشبختانه بیشترین اوراق و صفحات باقیمانده از سوره‌ها و آیات به‌جا مانده از این اثر بی‌نظیر، به برکت وجود مضجع شریف حضرت امام ابوالحسن‌الرّضا «علیه آلاف التحیه و الثنا» و سنّت حسنۀ وقف، در مجموعۀ کتابخانه و موزۀ آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. این مجموعه که بالغ بر ۶۵ برگ از این قرآن است، حاوی آیاتی از ۵۳ سورۀ قرآن کریم است که به لحاظ ترتیب آیات و سور قرآنی از اوّلین آیه از سورۀ «رعد» در جزء سیزدهم قرآن آغاز و با سوره «العادیات» در جزء سی‌ام خاتمه می‌یابد.

* مشاور در امور نشر نفایس

مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری که شناسایی و معرفی شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی را در راستای برنامه‌های پژوهشی و تولیدی خود قرار داده است، از این اوراق بی‌بدیل و منحصربه‌فرد عکاسی کرده، پس از شناسایی آیات و سوره‌های موجود در هر برگ، به شیوه‌ای فاخر و اندازه‌ای استثنایی(۷۰×۵۰ س.م) و به ترتیب سور قرآنی، در نسخه‌ای نفیس و زیبا به چاپ رسانده است.

انجام چنین پروژه ای با عنایت به شرایط و موقعیت اثر نیاز به امکانات و مجوزهای خاص برای عکاسی داشت ۸ برگ از قرآن که پیش از انقلاب به شکلی نامطلوب آرایه بندی و قاب شده بود با اخذ مجوز های لازماز درون قاب های موجود در گنجینهٔ قرآن باز شد و با رعایت تمامی استانداردهای عکس‌برداری از نسخ خطی، در اختیار گروه عکاسی قرار گرفت. ابتدا از صفحات بزرگ و جزییات نسخه به طور جداگانه ای عکاسی شد و در مرحلهٔ بعد تصاویر کلی با تصاویر جزئیات در هم تلفیق شد تا ظرافت های اثر با وضوح کافی ثبت شود.

پس از عکاسی، ویرایش، تلفیق گرافیکی تصاویر و صفحه‌آرایی، گروهی مجرب که سابقهٔ آماده‌سازی و چاپ منتخب سور قرآن کریم به خط ابراهیم سلطان و مجموعهٔ شاهکارهای هنری آستان قدس رضوی را در کارنامهٔ خود داشت، طی چندین ماه در مرکز طبع و نشر قرآن کریم، چاپ این اثر را با ابعاد قرآن ابراهیم سلطان (۵۰ در ۷۰سانتی‌متر) به انجام رساند.

در مرحلهٔ صفحه‌آرایی نیز از افزودن هرگونه عنصر اضافی صرف نظر شد تا اصالت هر صفحه حفظ شود و تصویر به اصل نسخه نزدیک گردد.

دشواری مشترک در مراحل چاپ و باز نشر همهٔ نُسخ خطی، چاپ نزدیک به اصل رنگ طلا و لاجورد است، زیرا کیفیت این دو فام در چرخهٔ رنگی چاپ صنعتی یافت نمی‌شود .رنگ طلایی نسخه‌ها از طلای اصل بوده که به مرور زمان اندکی از شفافیتش کاسته شده است . از سوی دیگر جنسیت و رنگ کاغذ نسخه های خطی ویژگی هایی دارد که با کاغذهای صیقل خورده امروزی مطابق نیست چاپ این اثر به روش تفکیک رنگی در شش رنگ انجام شده و همهٔ رنگ های زمینه، آب دیدگی ها و لکه‌ها به‌صورت تفکیک رنگ‌های مجزای ساختگی به‌چاپ رسیده است.

جلد اثر به شیوهٔ طلاکوب ضربی است و طراحی آن ملهم از نقوش جلدهای دورهٔ تیموری و نیز نقوش اسلیمی سرسوره‌ها در همین اثر است .جلدسازی و صحافی این اثر نیز برعهدهٔ یکی از بهترین کارگاه‌های جلدسازی گذاشته شد.

همراه با چاپ این اثر نفیس، برای آشنایی بیشتر علاقه‌مندان به هنر قرن نهم هجری به‌ویژه قرآن بایسنغری، مقالاتی به قلم پژوهشگران گرامی، آقایان دکتر مهدی صحراگرد، محسن عبادی و مجید فداییان تهیه گردید که در وجیزه ای به همراه نسخه ارائه می شود.

صفحات نسخهٔ چاپی بر مبنای ترتیب متن قرآن تنظیم شده است . همچنین سطرهای مجموعهٔ موزهٔ ملک در اندازهٔ نزدیك به اصل، در ابتدا و انتهای نسخه قرار گرفت تا اندازهٔ اصلی قطّ قلم و سطور تا حدی قابل درک باشد.

در زمان مرمت اوراق یاد شده در کتابخانه، برخی قطعات و صفحات آسیب‌دیده شامل چند سطر یا کلمه را با یکدیگر الحاق کرده، به‌صورت یک صفحهٔ کامل درآورده‌اند، ولی الصاق این بخش از آیات و سرسوره‌ها به‌لحاظ ترتیب قرآنی هماهنگ نبوده و از سوره‌ها و آیات مختلف استفاده شده است. این موضوع در قطعات موجود در موزه ملک که آیاتی از سوره الروم و الرحمن را شامل می‌شود، کاملا مشهود است، زیرا در زمان دو پوسته کردن اوراق (یک رویه نمودن) و مرمت قطعات، سطرها جابجا شده و ردیف آیات به هم ریخته است. لذا به لحاظ رعایت امانت در اصل اثر، نسخهٔ چاپ شده نیز به همین صورت بازنشر شده است.

در این نسخه از مجموع ۵۳ سورهٔ موجود، بیشترین اوراق مربوط به سورهٔ مبارکهٔ «غافر» و شامل ۸ برگ است. از سوره‌های «احزاب و فصلّت و واقعه» هر کدام ۴ برگ و از سوره‌های «عنکبوت و فاطر و زمر» هر کدام ۳ برگ و از بقیهٔ سوره‌ها هر کدام یک برگ و برخی چند سطر یا چند کلمه به‌جای مانده است. امّا تعدادی از سوره‌های پایانی قرآن کریم شامل سوره‌های: المطففّین، الانشقاق، الفجر، الشمس، اللیل، الضّحی، الشرح و التین به‌طور کامل و بعضاً همراه با سرسوره‌های مذهّب در این مجموعه موجود است.

اینک به لحاظ اطلاع و بهره‌مندی علاقه‌مندان و پژوهشگران، مشخصات آیات در هر برگ و هر سوره به‌طور مختصر اعلام می‌شود:

اوراق موجود در کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی

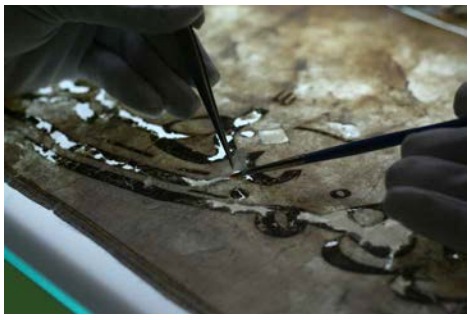
ردیف	نام سوره	آیات
۱	الرعد	از آغاز، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۴
۲	الاسراء	آیهٔ ۲۵ تا ۳۲
۳	الحج	آیهٔ ۱۴ تا ۱۹، آیهٔ ۳۴ تا ۳۹، قسمتی از آیات ۶۵ و ۶۶، قسمتی از آیات ۶۹ و ۷۰
۴	القصص	قسمتی از آیات پایانی سوره
۵	العنکبوت	آیهٔ ۲۸ تا ۳۱، آیهٔ ۴۵ تا ۵۱، آیهٔ ۶۰ تا ۶۷
۶	الروم	آیهٔ ۹ تا ۱۶، آیهٔ ۲۴ تا ۳۰
۷	لقمان	آیهٔ ۷ تا ۱۴
۸	السجده	آیهٔ ۲۰ تا ۲۷
۹	الاحزاب	آغاز سوره، بسمله، آیهٔ ۴، آیهٔ ۵ تا ۹، آیهٔ ۳۳ تا ۳۶، آیهٔ ۵۶ تا ۶۲
۱۰	فاطر	آیهٔ ۱ تا ۷، آیهٔ ۱۸ تا ۲۷، آیهٔ ۲۸ تا ۳۴
۱۱	الزمر	آیهٔ ۱۰ تا ۱۸، آیهٔ ۵۴ تا ۶۳، آیهٔ ۶۳ تا ۷۱
۱۲	غافر	آیهٔ ۱ تا ۷، آیهٔ ۸ تا ۱۵، آیهٔ ۲۳ تا ۲۸، آیهٔ ۳۵ تا ۴۲، آیهٔ ۴۳ تا ۵۰، آیهٔ ۵۹ تا ۶۵،آیهٔ ۶۶ تا ۷۴،آیهٔ ۸۲ تا ۸۵ (آخر سوره)
۱۳	فصّلت	آغاز سوره، بسمله، آیهٔ ۴، آیهٔ ۵ تا ۱۱، آیهٔ ۱۲ تا ۱۷، آیهٔ ۱۹ تا ۲۵، آیهٔ ۵۲ تا ۵۴ (آخر سوره)
۱۴	الشوری	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۶، آیهٔ۷ تا ۱۳
۱۵	الجاثیه	آیهٔ ۱۷ تا ۲۳
۱۶	الاحقاف	آیهٔ ۳ تا ۷
۱۷	محمّد	آیهٔ ۲۴ تا ۳۱
۱۸	الفتح	آیهٔ ۶ تا ۱۲
۱۹	ق	آیهٔ ۱۵ تا ۲۶
۲۰	الواقعه	آیهٔ ۱۲ تا ۳۸، آیهٔ ۴۳ تا ۵۷، آیهٔ ۶۱ تا ۸۰،آیهٔ ۸۷ تا ۹۶ (آخر سوره)
۲۱	الحدید	آیهٔ ۱ تا ۳، آیهٔ ۱۴ تا ۱۹
۲۲	المجادله	آیهٔ ۳ تا ۷
۲۳	الحشر	آیهٔ ۵ تا ۹
۲۴	الصف	آیهٔ ۱ تا ۸، قسمتی از آیهٔ ۱۰ تا ۱۴
۲۵	التغابن	آیات ۵ و ۶ و ۹ و ۱۸
۲۶	الطلاق	سرسوره و آیهٔ ۱ و ۲
۲۷	القلم	آیهٔ ۵۱ و ۵۲

۲۸	الحاقه	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۱۱
۲۹	نوح	آغاز سوره و قسمتی از آیهٔ ۷، آیهٔ ۹ تا ۲۳
۳۰	الجن	آیهٔ ۵ تا ۱۵، آیهٔ ۱۶ تا ۲۶
۳۱	المزمل	قسمتی از آیهٔ ۱۵ و ۱۶ و ۲۰
۳۲	النباء	آیهٔ۸ تا ۱۰، آیهٔ ۱۹ تا ۲۱
۳۳	النازعات	آیهٔ ۲۵ تا ۴۶ (آخر سوره)
۳۴	عبس	فقط سرسوره
۳۵	الانفطار	آیهٔ ۶ تا ۱۹ (آخر سوره)
۳۶	المطففین	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۶ ، آیهٔ ۷ تا ۲۸، آیهٔ ۲۹ تا ۳۶ (سوره کامل)
۳۷	الانشقاق	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۱۰، آیهٔ ۱۱ تا ۲۵ (سوره کامل)
۳۸	البروج	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۸
۳۹	الطارق	آیهٔ ۳ تا ۱۷ (آخر سوره)
۴۰	الاعلی	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۹
۴۱	الغاشیه	آیهٔ ۱۷ تا ۲۶ (آخر سوره)
۴۲	الفجر	سرسوره، بسمله، آیهٔ۱ تا ۱۳، آیهٔ۱۴ تا ۳۰ (سوره کامل)
۴۳	البلد	فقط سرسوره
۴۴	الشمس	آیهٔ۱ تا ۱۵ (سورهٔ کامل)
۴۵	اللیل	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۸، آیهٔ ۹ تا ۲۱ (سوره کامل)
۴۶	الضّحی	بسمله، آیهٔ ۱ تا ۱۱ (سورهٔ کامل)
۴۷	الشرح	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۸ (سورهٔ کامل)
۴۸	التین	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱ تا ۸ (سورهٔ کامل)
۴۹	العلق	سرسوره، بسمله، آیهٔ ۱۲ تا ۱۵
۵۰	القدر	آیهٔ ۳ تا ۵ (آخر سوره)
۵۱	الزلزله	آیهٔ ۱ تا ۶
۵۲	العادیات	آیهٔ ۱ تا ۹

اوراق موجود در کتابخانه و موزهٔ ملی ملک

ردیف	نام سوره	آیات
۱	الروم	آیهٔ ۳۳ تا ۳۸
۲	الرحمن	آیهٔ ۷۲ تا ۷۸

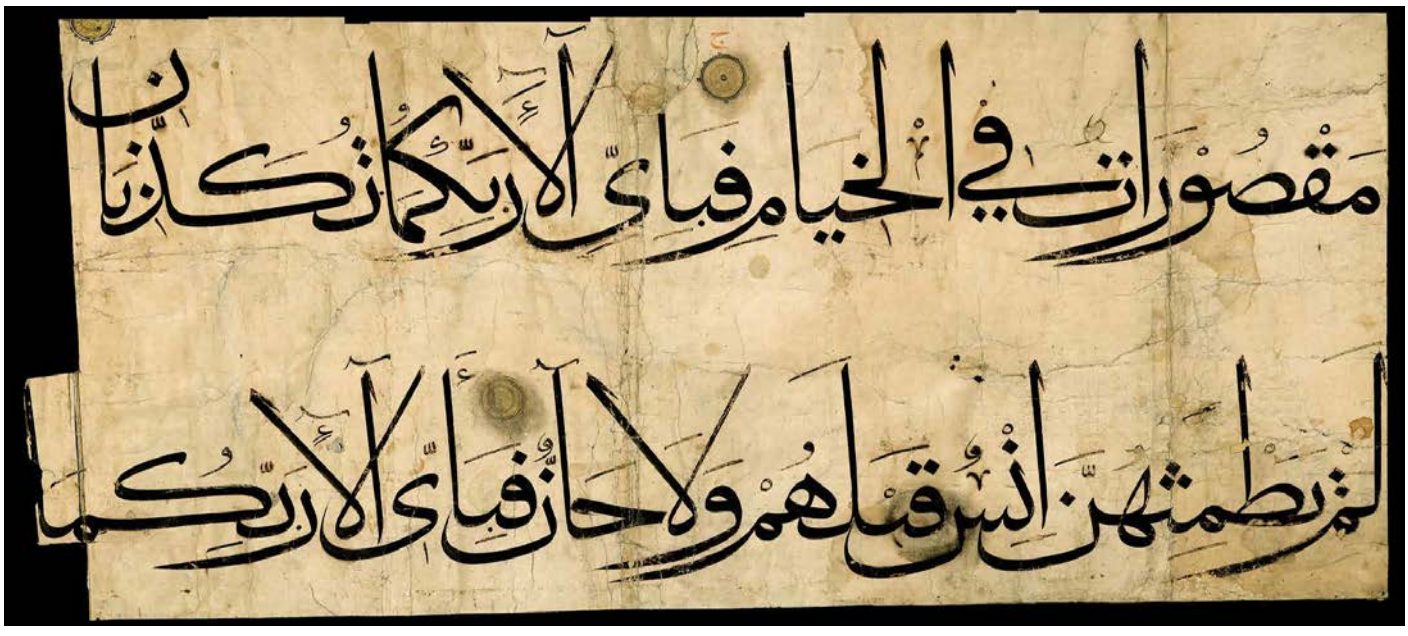

مقصورات في الخيام فبأي آلاء ربكما تكذبان

لم يطمثهن انس قبلهم ولا جان فبأي آلاء ربكما

مقصورات في الخيام فبأي آلاء ربكما تكذبان

لم يطمثهن انس قبلهم ولا جان فبأي آلاء ربكما

یادداشت‌هایی درباره مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا

مجید فدائیان*

بی‌شک مصحف منسوب به بایسنغرمیرزا را می‌توان یکی از بی‌نظیرترین مکتوبات تمدن اسلامی و بزرگترین مصحف موجود در عالم اسلام به‌شمار آورد. مصحفی که نفاست و عظمت آن در سایه فرهنگ و تمدن ایرانی- اسلامی حکومت تیموری شکل گرفته است.

تیمور و خاندانش از قرن هشتم هجری با استقرار در دو شهر هرات و سمرقند حامی و بانی شکل‌گیری کارگاه‌های هنری متعددی شدند که حاصل آنها تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی نفیس و آثار هنری متعدد در شاخه‌های مختلف به خصوص معماری بود. علاقه‌مندی ویژه حاکمان تیموری به نگارگری و خوشنویسی باعث تداوم مکتب شیراز، تکوین و تکامل خط نستعلیق و در ادامه شکل‌گیری مکتب هرات شد، مکتبی که برگ زرینی در تاریخ هنر ایران و تمدن اسلامی پدید آورد.

از عصر ایلخانان مغولِ تازه مسلمان، سفارش آثار باشکوه و عظیم و کتابت مصحف‌های بزرگ رایج شد. این امر نشان از تمایل و گرایش مغولان برای به نمایش گذاردن قدرت و شکوه سلطنت‌شان داشت. این تفکر همچنین در تجمیع ثروت و سرمایه فراوان حاصل از اصلاحات اقتصادی مغولان در شاخه معماری نیز به چشم می‌خورد که نمونه‌هایی چون گنبد سلطانیه یا مسجد جامع تبریز از این‌دست آثاراند. در حقیقت می‌توان تولید مصحف بایسنغری را حاصل تفکر قومی مغولان و ترکان سلجوقی دانست که با توجه به نزدیکی قومی تیموریان به این قوم، هم‌چنان تداوم یافت و ابعاد چنین آثاری نیز بزرگتر شد.

تولید مصاحف بزرگ قرآنی همراه با رشد و تکوین خوشنویسی به خصوص در حوزه خطوط ثلث، محقق و ریحان از دوره سلجوقی شکل گرفت. این گروه از خطوط با توجه به قابلیت‌های گرافیکی به‌ویژه در درشت‌نویسی و ارتفاع بلند حروف، در مصاحفی با ابعاد بزرگ مناسب بود که در کنار تذهیب‌های درشت اندام اما مجلل و باشکوه، صفحات را درخشان و زیبا می‌ساخت. مصاحف این‌دوره به دلیل تعداد اوراق زیاد، در مجلدات متعددی تولید می‌شدند تا امکان قرائت و حمل آنها سهل‌تر شود. در میان قرآن‌های

* majfada@gmail.com

باقی مانده از این دوران، مصحف دو جلدی معروف به قرآن هفده منی منسوب به ابراهیم سلطان پسر شاهرخ تیموری به ابعاد ۶۲×۸۱ سانتی‌متر که در موزه پارس شیراز نگهداری می‌شود و منتخبی از ۱۲ سوره قرآنی با رقم ابراهیم سلطان به ابعاد ۶۱×۸۱ سانتی‌متر که وقف آستانه مقدس رضوی است، از بزرگترین آثار موجود قرن نهم هجری قمری به شمار می‌روند. این مصاحف هر چند از نمونه‌های بی‌نظیر و عظیم تاریخ کتابت به شمار می‌آیند اما در مقایسه با مصحف بایسنغر بسیار کوچک‌تراند.

تولید مصحف بایسنغر یک استثناء ویژه است که تاکنون تکرار نشده است. ۱۴۴ صفحه از قرآن به همراه چهار سطر مجزا از این اثر در گنجینه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و برخی صفحات باقیمانده در موزه‌ها و مجموعه‌های ایران و جهان پراکنده است. از بررسی این اوراق پیداست که اکثراً دچار صدمات فراوانی شده‌اند و عموماً حاشیه اصلی آن‌ها از بین رفته و مرمت شده است.

به لحاظ خوشنویسی، در برخی از اوراق موجود در موزه‌ها و مجموعه‌ها تمایل به خط ثلث دیده می‌شود، در حالی که اوراق مجموعه آستان قدس رضوی تماماً به خط محقق، سرسوره‌ها به خط ثلث نوشته شده‌اند و این احتمال را می‌توان در نظر داشت که جاعلان در طول تاریخ پس از مصحف بایسنغر دست به تهیه نسخه‌های مشابه آن زده باشند.

با توجه به از بین رفتن حواشی اکثر اوراق، اندازه دقیق و اولیه آن‌ها مشخص نیست. اندازه کنونی این اوراق ۱۰۱×۱۷۷ سانتی متر است که در واقع همان اندازه متن و کمی بزرگتر از جدول حاشیهٔ متن است. اندازه جدول متن‌ها حدوداً ۹۵×۱۷۵ سانتی متر است. در ورق شماره (۹۸۵۴) بخش‌هایی از حاشیه باقیمانده است. حاشیه این ورق حدوداً ۳۰ سانتی‌متر در لبه جلویی و حدود ۲۵ سانتی‌متر در بخش‌های بالا و پایین و از سمت عطف حدود ۲۰ سانتی‌متر پهنا دارد. در مجموع ابعاد اصلی این صفحات ۱۴۵×۲۰۷ سانتی‌متر بوده است. در این ورق جای چهار نشانه از علائم حاشیه قرآن باقیمانده که متأسفانه این آرایه‌ها از محل اصلی خود خارج شده‌اند، قطر آن ها حدود ۱۹ تا ۲۵ سانتی‌متر است. از نشانه‌ها و آرایه‌های تزئینی این اثر تنها چند سرسوره باقیمانده که در نهایت سادگی و آرامی تزئین شده است.

در صفحه‌آرایی مصحف بایسنغرمیرزا تلاش بر به نمایش گذاردن عظمت و جلال خوشنویسی متن قرآن است. بکارگیری قلم محقق ممتاز با ترکیبات بسیار زیبا و دل‌نشین همراه با اجرای قدرتمندانه قلم به ضخامت نزدیک به یک سانتی‌متر از مشخصات خوشنویسی این مصحف است. متأسفانه از صفحات آغازین و پایانی نسخه هیچ ورقی باقی نمانده، اما با توجه به سرسوره‌های باقی مانده و محل شمسه‌های حاشیه مشخص است که بر خلاف سنت رایج تذهیب دوره تیموری نگاه طراح این مصحف بر سنت قرآن‌نگاری و تزئینی دوره ایلخانی تکیه داشته است. بکارگیری چرخش‌های اسلیمی و ختایی نرم اما درشت‌اندام همراه با تحریر مشکی و زمینه هاشوری قرمز با خط ثلث طلانویس با تحریر مشکی، حکایت از شیوه‌های ماقبل تیموری دارند. نشانه‌های علامت‌گذاری آیات نیز به شکل دایره‌ای ساده با جداول مشکی و لاجوردی متعدد و گل پنج پر با زمینه طلایی در تمام اوراق باقیمانده تکرار شده است. در حاشیه متن نیز جدول طلایی و لاجوردی ساده رسم شده است.

هر چند دسترسی به صفحات تزئینی افتتاحیه وجود ندارد اما با شواهد موجود می‌توان گفت طراحان این اثر عظیم از بکارگیری نشانه‌های پرتزئین اجتناب ورزیده‌اند و تلاش بر سادگی نقوش داشته‌اند.

در هرصورت برای اجرای همین نقوش ساده با توجه به ابعاد و تعداد اوراق، نیاز به کارگاه‌های عظیم با هنرمندان فراوان بوده که در همکاری مشترک بتوانند آن را به پایان برسانند. از سوی دیگر برای اجرای چنین پروژه عظیمی، هزینه‌های مالی بالایی را باید در نظر گرفت که تنها در توان کارگاه‌های سلطنتی بوده است.

در مورد خوشنویسی این اثر نیز نمی‌توان تنها یک خوشنویس را متصور بود، زیرا در صورتی که یک نفر بخواهد آن را اجرا کند نیاز به زمانی بسیار دارد لذا در صفحات، نشانه‌هایی از چند دستی کاتب دیده می‌شود.

بر خلاف نظر برخی محققین غربی این قرآن بر دو سمت کاغذ نوشته شده و اوراقی که در حال حاضر تنها بر یک سمت کاغذ است قاعدتاً باید یا دو پوست شده و یا احتمالاً جعلی باشند.

تهیه کاغذ این قرآن خود از عجایب صنعت کاغذسازی دوره تمدن اسلامی است. ساخت کاغذی به ابعاد ۱۴۵×۲۰۷ سانتی‌متر و عمل‌آوری آن که مناسب خوشنویسی با این عیار باشد نیاز به کارگاه‌های بزرگ

کاغذسازی داشته است که بتوانند نزدیک به ۹۰۰ صفحه از این ورق را تولید نمایند.

با توجه به شواهد موجود، این اوراق در شهر سمرقند تولید شده است. سنت کاغذسازی شرقی خاور دور مبتنی بر استفاده از پوست درخت توت است که از کوبیدن و جوشاندن پوست شاخه‌های نازک درخت توت در یک محلول قلیایی نظیر جوش شیرین، الیاف نرمی به دست می‌آمده که از آن کاغذی به نام «هانجی» یا «خانجی» تولید می‌گردیده است. انرژی لازم برای کوبیدن این الیاف و شست و شوی آن در آب نیز از جوی‌های منشعب از رودخانه تامین می‌شده که تمامی این امکانات در شهر سمرقند موجود بوده است.

از سوی دیگر حمل کاغذی با این ابعاد از منطقه خانبالغ بسیار سخت و پرهزینه بوده و بطور حتم کاغذ این مصحف در شهر سمرقند تولید می‌شده و در کارگاه‌های هنری سلطنتی همان‌جا مورد استفاده قرار می‌گرفته است. با بررسی‌های فیزیکی انجام شده، ضخامت کاغذ این مصحف بین ۰/۹ تا ۱/۲ میلی‌متر برآورد شده که بدون هرگونه نقش‌مایه (water mark) داخل کاغذ یا ردی از قالب کاغذسازی، با گذشت نزدیک به ۶۰۰ سال همچنان نرم و با استحکام باقی مانده است.

صفحات قرآن فاقد خال‌های سوختگی (لکه‌های قهوه ای) متاثر از آهن یا دیگر مواد شیمیایی قلیایی است لذا نرمی کاغذ مصحف، میزان پایین اسید موجود در آن را نشان می‌دهد. با توجه به رنگ‌آمیزی کاغذ به وسیلهٔ حنا و تنباکو که علاوه بر کاهش میزان اسید باعث پاک‌سازی و دوام آن نیز می‌شود، کاغذهای ایرانی در درازمدت کمتر دچار صدمه شیمیایی می‌شوند. رنگ کاغذ مصحف کرم روشن مایل به قهوه‌ای است که احتمالاً به دلیل قدمت کاغذ و شرایط نگهداری نامناسب تا حدی دچار تیرگی شده است.

اوراق قرآن بایسنغر به روش مطبق، از چسباندن دو کاغذ بر روی هم تهیه شده تا ضخامت مناسب برای کتابت با این ویژگی به دست آید. به نظر می‌رسد برای ساخت کاغذ مصحف از روش و تکنیک چینیِ ساخت کاغذهای بزرگ استفاده می‌شده که توانایی تولید کاغذهایی به ابعاد ۵۰۰ سانتی متر طول و ۲۳۰ سانتی متر عرض را داشته‌اند.

در این روش دو حوضچه به ابعادی بزرگتر از اندازه اصلی کاغذ ساخته می‌شود به نحوی که قابلیت نگهداری آب و خمیر کاغذ را داشته باشد. بین این دو حوضچه یک کوره یا گرم‌خانه با دو دیواره کوتاه شیب‌دار قرار می‌گیرد که هر دیواره آن بزرگتر از ورق کاغذ است. این دیواره‌ها با نوعی گچ نرم و صیقلی پوشیده و طوری طراحی می‌شوند که با یک آتش کوچک چرخان گرم شوند. سپس قالبی نازک اما عمیق که هم سبک و محکم است تهیه می‌شود، این قالب از سقف توسط طناب‌هایی آویزان است که از روی قرقره‌هایی می‌گذرند و انتهای آن‌ها به پاره سنگ‌هایی که تقریباً هم وزن قالب‌اند متصل است. انتهای قالب، توسط دو نفر برگرداننده می‌شود و با خمیر روی آن را به دیواره صیقلی گرم‌خانه می‌زنند و فشار می‌دهند تا آب آن از توری خارج شود. حرارت دیوارها بقیهٔ آب ورق را تبخیر می‌کند و شاگرد کارگاه کاغذ خشک شده را لوله کرده و از دیواره برمی‌دارد. سطح کاغذ که به دیواره گرم‌خانه چسبیده است کاملاً صاف و براق است و برای استحکام بهتر کاغذ و همچنین برای کمک به آهار سطح آن، ماده‌ای نشاسته‌ای نظیر برنج یا گندم را با خمیر کاغذ مخلوط می‌کنند. برای چسباندن کاغذها به همدیگر نیز از چسب خمیر نشاسته و سریش استفاده می‌شود و برای مدتی کاغذها تحت فشار قرار می‌گیرند تا کاملاً خشک شوند.

با توجه به ابعاد بزرگ کاغذ احتمالاً همزمان ماده رنگی نظیر حنا، تنباکو، آستر گردویی و ... داخل خمیر کاغذ اضافه می‌شده تا کاغذ با رنگ مورد نظر تولید گردد. باتوجه به عدم وجود هرگونه نقش برروی کاغذ، احتمالاً برای توری قالب از پارچه تراکم بالا و ریزبافت و یا رشته‌های بسیار نازک بامبو استفاده شده است. همچنین سطوح صاف دو رویه کاغذ، با افزودن مختصری آهار که احتمالاً از ترکیب نشاستهٔ گندم و سریش بوده و با استفاده از صیقل دادن با ابزار پهن چوبی به دست آمده است.

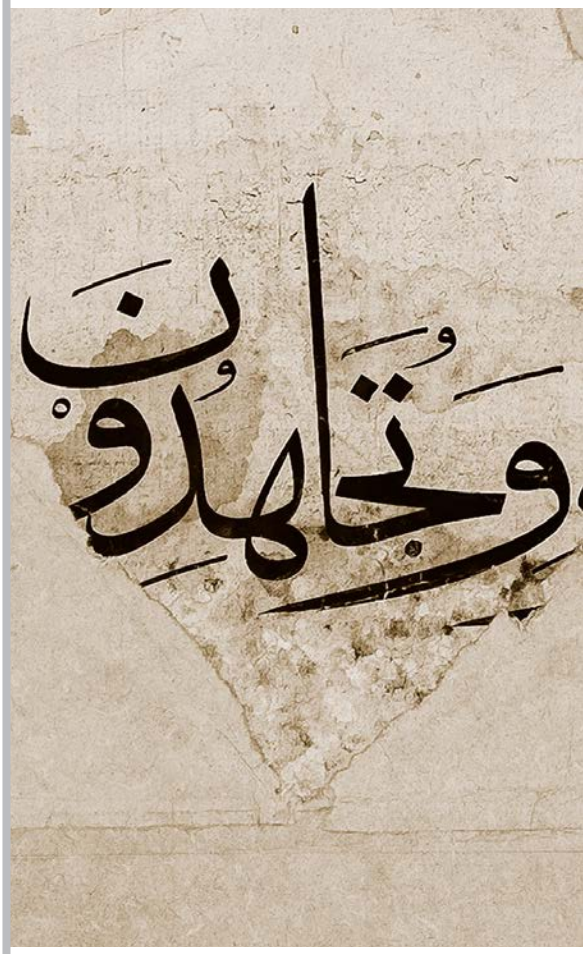
در پایان باید اذعان داشت که مصحف بایسنغرمیرزا با ویژگی‌های متمایزی که در این نوشتار به آن اشاره شد، حاصل همکاری و همفکری هنرمندان و صنعتگران تحت حمایت حاکمان هنرپرور و فرهنگ‌دوست است، ضرورتی که از سوی حاکمان وقت درک شد و آثار ارزشمندی را با پشتوانه غنی فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی به وجود آورد.

أجرموا كانوا من الذين آمنوا يضحكون
وإذا مروا بهم يتغامزون وإذا انقلبوا إلى أهلهم
انقلبوا فكهين وإذا رأوهم قالوا إن هؤلاء
لضالون وما أرسلوا عليهم حافظين فاليوم
الذين آمنوا من الكفار يضحكون على
الأرائك ينظرون هل ثوب الكفار ما كانوا يفعلون
سورة إذا السماء انشقت ثلاث وعشرون آية

مشخصات نسخه‌شناسی و خصوصیات خط و تذهیب قرآن بایسنغری

بر اساس برگ‌های محفوظ در مجموعهٔ آستان قدس رضوی

مهدی صحراگرد*

چکیده

تاکنون ارزیابی و اظهارنظر عموم محققان دربارهٔ قرآن بایسنغری، برمبنای برگ‌های پراکندهٔ مجموعه‌های مختلف جهان بوده است؛ امّا از آنجا که اکثر این مجموعه‌ها صرفاً یک برگ و گاه چند تک سطر از این نسخه را دارند هیچ‌گاه اظهارنظری درست و متقن دربارهٔ خصوصیات اصلی این نسخه همچون ابعاد اصلی، تذهیب، نوع کاغذ و... عرضه نشده است. این فقدان اطلاعات به اظهارنظرهایی نامطمئن و گاه نادرست دربارهٔ این اثر منجر شده است؛ از این رو پیش از عرضهٔ هر تحلیلی دربارهٔ این اثر لازم است، تا حد ممکن، مشخصات دقیقش ثبت شود. از آنجا که در مجموعهٔ آستان قدس رضوی، شامل گنجینهٔ قرآن و کتابخانه، بیشترین تعداد از برگ‌های این قرآن نگهداری می‌شود، بررسی مشخصات نسخه بر مبنای این مجموعه دقیق‌تر و مطمئن‌تر از دیگر مجموعه‌هاست. در این بررسی مشخص می‌شود: ابعاد اوّلیهٔ برگ‌های این قرآن حدود ۱۴۴×۲۰۷س.م و نوع کاغذش مطبّق بوده است؛ خصوصیات متفاوت خطِ برخی برگ‌ها گواه دست داشتن چند خطاط در کتابت آن است؛ تذهیب اثر به یکی از جزوه‌های قرآن محفوظ در آستان قدس، به شمارهٔ ۴۱۶ و ۴۱۷، مربوط به اوایل سدهٔ نهم بسیار نزدیک است که احتمال ارتباط میان مذهبّان دو اثر را تأیید می‌کند.

* گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
M.Sahragard@Mshdiau.ac.ir

مقدّمه

قرآن بایسنغری بزرگ‌ترین قرآن جهان اسلام است که به‌رغم اهمیتش، به سبب پراکنده شدن برگ‌های آن در طی تاریخ، تاکنون تحقیقی دقیق بر آن صورت نگرفته است. حتی مشخصات عمومی نسخه مثل تعداد برگ‌ها، ابعاد، مشخصات خط و تذهیب و... به سبب پراکنده شدن برخی برگ‌ها و وجود برگ‌های جعلی در برخی مجموعه‌ها به صور متفاوت ضبط شده است. از این رو لازم است پیش از هر مطالعهٔ دیگر، مشخصات دقیق این اثر ثبت و جزییات آن روشن شود.

پیش از این برخی محققان مشخصات این اثر را ثبت کرده‌اند. از جمله احمد گلچین‌معانی در آستان قدس رضوی، ابعاد کنونی برگ‌ها و صرفاً مشخصات هفت برگ را شرح داده است که در زمان تألیف کتاب در گنجینهٔ قرآن آستان قدس رضوی نگهداری می‌شد. دیگر محققان نیز غالباً برمبنای همین اثر اطلاعات نسخه را عرضه کرده‌اند. اطلاعات ثبت شده در منابع غیرایرانی نیز بر مبنای تک‌سطرهای محفوظ در مجموعه‌های خارجی است؛ مانند آنچه دیوید جیمز دربارهٔ تک سطر مجموعهٔ خلیلی ذکر کرده است.[۱]

تعداد برگ‌ها

مصحف بایسنغری در حال حاضر شماری برگ پراکنده و رقعهٔ آسیب‌دیده است که هفت برگ دورو و یک برگ یک‌رو در موزهٔ قرآن و ۵۷ قطعه در کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی، چهار قطعه در کتابخانه و موزهٔ ملک و چند برگ و رقعهٔ آن در مجموعه‌های دیگر نگهداری می‌شود.[۲] متن صفحات گردآمده در مجموعهٔ آستان قدس رضوی حاوی آیات و گاه تنها کلماتی از پنجاه و سه سوره است که از اوّلین آیهٔ سورهٔ رعد تا آیهٔ نه سورهٔ العادیات در اواخر قرآن را در برمی‌گیرد. مشخصات متن سایر برگ‌ها را که در مجموعه‌های دیگر موجود است دیوید جیمز ثبت کرده است.[۳] با احتساب شمار کلمات و سطور هر صفحه و در نظر گرفتن فضایی که سرسوره‌ها اشغال می‌کنند و نیز صفحات تقدیم یا وقف‌نامه، افتتاح و رقم کاتب می‌توان حدس زد این مصحف حدود ۸۲۳ تا ۸۵۶ برگ داشته[۴] و از حدود ۹۷ برگ آغازین و نُه برگ پایانی آن هیچ رقعه یا برگی به‌جا نمانده است. اینکه دیوید جیمز و شیلا بلر شمار برگ‌های این مصحف را حدود ۱۶۰۰ دانسته و تصور کرده‌اند که قرآن دو جلدی بوده است از آن روست که این محققان بر اساس برگ‌های دو پوسته شدهٔ موجود در مجموعه‌های خارجی گمان کرده‌اند قرآن بر یک طرف کاغذ کتابت شده است. در حالی که با توجه به هزینهٔ گزاف تهیهٔ این مقدار کاغذ در آن زمان و نیز حجم و وزن زیاد چنین نسخه‌ای نوشتن بر یک طرف کاغذ منطقی نمی‌نماید. البته شیلا بلر ناهموار بودن پشت کاغذ را علت یک رویه بودن قرآن دانسته که دلیلی نادرست است؛ چراکه صنعت کاغذسازی در سدهٔ نهم آن‌قدر پیشرفت کرده بود که بتوانند کاغذی با رویه‌های هموار جهت کتابت تهیه کنند.[۵] از سوی دیگر در تاریخ قرآن‌نگاری ایران نمونه‌ای که بر یک طرف کاغذ کتابت شده باشد سراغ نداریم و چنین اقدامی برخلاف سنن قرآن‌نگاری است.

جنس کاغذ نسخه از نوع سمرقندی مطبّق است. کاغذ مطبّق نوعی کاغذ دو لایه ضخیم است که از چند لایه کاغذ نازک حاصل می‌شود و به سبب چند لایه بودن کدر است و نور را منتقل نمی‌کند. کاغذ مطبّق غالباً جهت تهیهٔ نسخه‌های بزرگ به‌کارمی‌رود؛ زیرا در جزو سازی لازم است کاغذ اوّلیه بسیار بزرگ باشد که پس از تاکردن به اندازهٔ مطلوب برسد، کاغذ بزرگ نیز باید محکم باشد که استحکام آن با افزایش ضخامت میسّر می‌شود.

برخی از برگ‌های این مصحف بر اثر مرور زمان یا شاید عمداً، دوپوسته شده است. از آنجا که این مسئله صرفاً برای تک‌سطرهای مجموعه‌های خارجی روی داده می‌توان حدس زد دلّالان در دوپوسته کردن آنها نقش داشته‌اند؛ زیرا با دوپوسته کردن، یک قطعهٔ دورو به دو قطعه تبدیل می‌شود. ازاین‌رو چنان‌که پیش‌تر گفتیم اینکه در برخی منابع تک‌سطرهای قرآن بایسنغری را یک‌رو معرفی کرده‌اند به سبب در دست داشتن پوسته‌های جدا شدهٔ این کاغذ است.

برگ‌ها درحال‌حاضر فاقد حاشیهٔ اوّلیه است ازاین‌رو مشخص نیست نسخه چگونه صحافی شده است. اگر مانند دیگر نسخه‌ها برگ‌ها از طریق جزوبندی و دوخت در کنار هم قرار گرفته باشد می‌توان دریافت کاغذ اوّلیه دست‌کم دوبرابر برگ‌های کنونی، به صورت دو صفحهٔ روبه‌روی هم، بوده است؛ زیرا هر جزو از تا کردن یک‌باره یا چندبارهٔ یک کاغذ بزرگ به‌دست می‌آید.[۶]

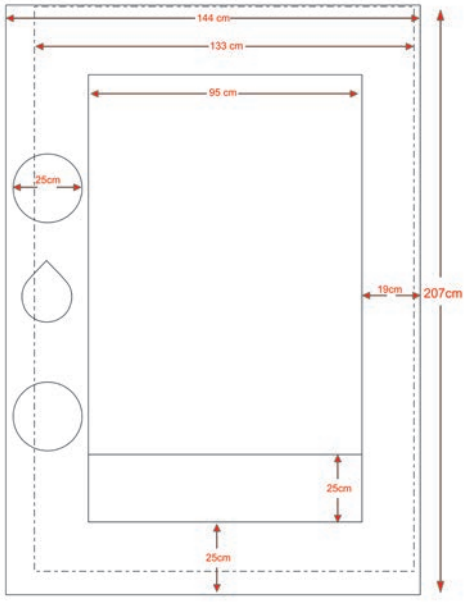
ابعاد نسخه

به دلیل از بین رفتن حواشی برگ‌ها در اثر مرور، زمان اندازه‌گیری دقیق اثر ممکن نیست. ابعاد ۱۰۱×۱۷۷س.م

کـه در منابـع مختلف از جمله راهنـمای گنجینهٔ قرآن ثبت شـده، انـدازهٔ کنونی برگ‌هاسـت که حاشـیه نـدارد و فقط اندکـی از جـدول بزرگـتر اسـت. انـدازهٔ جـدول صفحـاتِ سـالم بـا اختلافی انـدک حـدود ۹۵×۱۵۷س.م اسـت. فاصلهٔ لبـهٔ کاغـذ تـا جـدول یکـی از برگ‌ها که بخشـی از حاشـیهٔ بزرگـش تقریباً سـالم اسـت، بـا افـزودن اندازهٔ بخـش ناقص نشـان عـشر و حاشـیهٔ احتمالـی حـدود سی‌سـانتی‌متر و فاصلـهٔ لبـهٔ حاشـیهٔ کوچـک (طـرف عطـف) حدود نـوزده سـانتی‌متر اسـت. (تصویـر۱) بنابرایـن عـرض تقریبـی ایـن مصحـف ۱۴۴س.م بـوده اسـت. اگـر فواصـل لبه‌هـای بـالا و پاییـن صفحـات از جـدول را متناسـب بـا ایـن اندازه‌هـا بـه طـور متوسـط ۲۵س.م در نظر بگیریـم، آن‌گاه طول هر صفحـه حـدود ۲۰۷س.م خواهـد بـود. (تصویر۲)

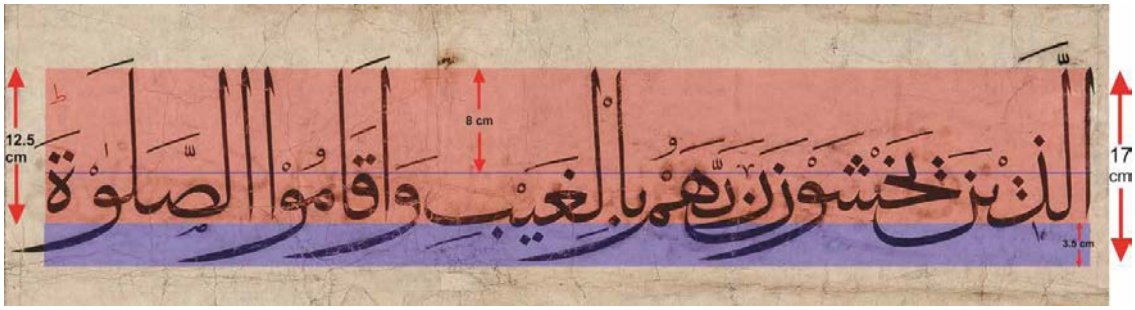

تصویر۱. برگی از قرآن بایسنغری دربردارندهٔ آیات پایانی سورهٔ مطففین و سرسورهٔ انشقت (الانشقاق) که بخشی از حاشیه‌اش سالم مانده و بر مبنای آن عرض تقریبی قرآن قابل‌محاسبه است.

تصویر۲. تعیین تقریبی اندازهٔ قرآن بر مبنای تصویر پیشین

ارتفـاع متوسـط «الف»هـا ۱۲/۵س.م، فاصلهٔ کرسـی‌ها ۲۲س.م و عـرض هـر سـطر از کرسـی صدر تا ذیـل ۱۷س.م اسـت. ایـن اندازه‌هـا در همـهٔ صفحـات بـا اندکـی اختلاف برقـرار اسـت. ضخامـت حـروف یـا عـرض قلم بین هشـت و نیـم تـا نُـه و نیـم میلی‌مـتر اسـت. خـط صفحاتـی کـه با قلـم ظریف‌تـر کتابـت شـده غالباً بهـتر از صفحاتی اسـت کـه قلـم درشـت‌تر دارد.

تصویر ۳. فواصل کرسی‌ها در سطور قرآن بایسنغری

تذهیب

از صفحات اوّلیهٔ نسخه، صفحهٔ وقف‌نامه یا تقدیم و به‌خصوص صفحهٔ افتتاح، برگی به‌جا نمانده که بشود ساختار سرلوح و کمند را بازشناخت. نسخه جدولی ساده دارد که با رنگ لاجوردی و طلایی طراحی شده است. تذهیبش نیز ساده و مختصر است، به‌خصوص در رنگ‌پردازی. سادگی و اختصار رنگ‌پردازی در تذهیب با سادگی و صلابت قلم محقق متن هماهنگی خاصی دارد. نشان فصل آیات، شمسه‌های زرین کوچکی است که با نقش گره ساخته شده است. تا سدهٔ هشتم هجری غالباً درون نشان ختم آیات، شمارهٔ آیه را با حروف ابجد می‌نوشتند امّا در این اثر چنین نیست. مشابه این نشان را در نسخه‌های بسیار دیگری می‌توان یافت(تصویر۴) از جمله جزوهٔ شمارهٔ ۴۱۶ و۴۱۷ کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی وقفی شیخم سوداگر که آن نیز در ابعاد

تصویر ۴. نشان ختم آیات در قرآن بایسنغری با نقش ستارهٔ شش‌پر

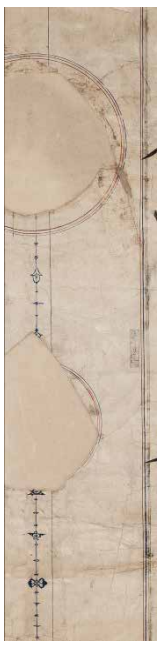

تصویر ۵. صفحه‌ای از جزوهٔ شمارهٔ ۴۱۶، وقفی شیخم سوداگر،کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی.

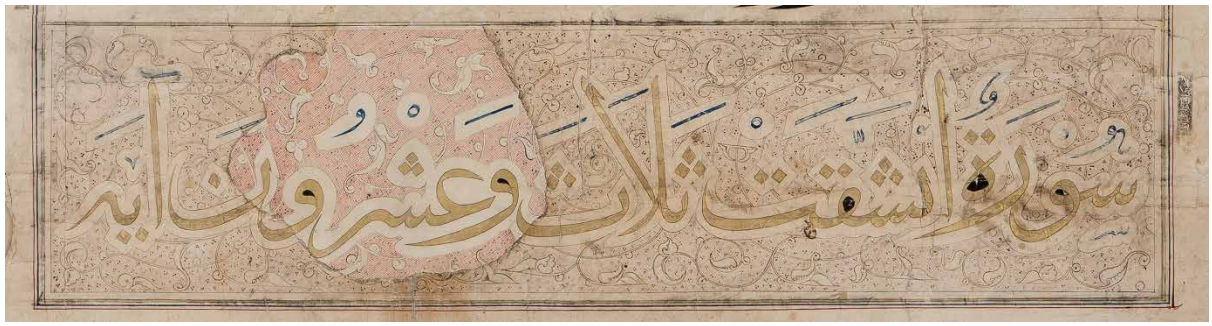
نسبتاً بزرگ (۴۵/۵× ۶۲/۵ س.م) تهیه شده و تذهیبش به سبک شیراز است. (تصویر۵) در آن اثر نیز مذهّب درون نشان را با نقش ستارهٔ شش‌پر، پُر کرده و گردش را جداولی زرین و شرفهٔ ظریف لاجوردی کشیده است.[۷] هیچ‌یک از نشان‌های خمس و عشر آیات که در حاشیه قرار می‌گیرد به‌جا نمانده، زیرا حواشی اکثر صفحات از بین رفته است. البته نشان یکی از برگ‌های حاشیه‌دار را نیز بریده‌اند امّا بر مبنای محل برش می‌توان فهمید قطر نشان عشر حدود ۲۵س.م و اندازهٔ نشان خمس ۱۹×۲۲س.م بوده است. (تصویر ۶)

سرسوره‌ها در قابی مجدول با ابعاد حدود ۲۵×۹۵س.م قرار دارند و تذهیبشان ساده است. زمینهٔ اغلب سرسوره‌ها ابری‌سازی با نقش اسلیمی است و با هاشورهای ظریف شنجرفی پوشیده شده است. هر چند سرسوره‌ها فاقد رنگ‌آمیزی است طراحی استوار و پخته و قلم‌گیری ظریفی دارد. (تصویر۷) شیوهٔ تذهیب و طراحی نقوش سرسوره‌ها مانند تذهیب دیگر نُسخ این عصر است که مشابه آن را در سرسورهٔ قرآن وقفی ابراهیم سلطان (۸۲۷ق) بر حرم امام رضا(ع) می‌توان دید. (تصویر۸) در اثر اخیر مذهّب زمینهٔ سرسوره را با نقوش اسلیمی قلم‌کاری با رنگ‌آمیزی ناچیزی اجرا کرده است. همچنین ابری‌سازی و به‌خصوص تزیینات هاشورمانند زمینهٔ ابری‌ها در سرسوره‌های قرآن بایسنغری به قرآن وقفی شیخم سوداگر شباهت چشمگیری دارد به‌حدی که با توجه به وجوه اشتراک دیگر همچون نشان ختم آیات می‌توان ارتباطی میان تذهیب‌کاران این دو اثر متصوّر شد. با این حال تذهیب این نسخه از نظر رنگ‌پردازی با آثار رنگارنگ و پُرکار این عصر، همچون نسخه‌های کارگاه سلطنتی هرات و شیراز متفاوت است. این یکی از دلایلی است که می‌تواند بر ردّ انتساب آن به بایسنغر صحه بگذارد زیرا اگر این اثر را بایسنغر کتابت کرده بود باید تذهیبی پرکار از نوع تذهیب قرآن وقفی ابراهیم سلطان که پیش‌تر یاد کردیم، می‌داشت.

گفتنی است سرِ سوره‌های البروج، الحاقه، البلد و اللیل بدون تذهیب و تحریر رها شده و تذهیب سرسوره‌های الشرح، التین و العلق با نقوش ختایی طراحی شده است که از این نظر شباهت چشمگیری به تذهیب سرسورهٔ «الناس» در قرآن ابراهیم سلطان دارد. (تصویر۹) ناهماهنگی طرح تذهیب سرسوره‌های پایانی به‌خصوص استفاده از نقوش ختایی درشت که به زمان کمتری در اجرا

تصویر ۶. قلم‌گیری دور و شرفهٔ نشان‌های عشر و خمس قرآن بایسنغری که درونشان را بریده‌اند.

تصویر۷. سرسورهٔ انشقت (الانشقاق) به قلم ثلث زرین محرر، اکثر سرسوره‌های این قرآن ویژگی‌هایی مشابه این نمونه دارند.

تصویر۸. بخشی از سرسورهٔ یس، از جزوهٔ وقفی ابراهیم سلطان بر حرم امام رضا(ع)، شیوهٔ تذهیب زمینهٔ این اثر به تذهیب سرسوره‌های قرآن بایسنغری شبیه است.

تصویر ۹. سرسورهٔ التین به قلم ثلث زرین محرر و تزیینات ختایی در زمینه، کتیبهٔ این سوره و دو سورهٔ دیگر برخلاف دیگر سرسوره‌ها با نقوش ختایی درشت تزیین شده است.

نیاز دارد و همچنین ناتمام ماندن سرسوره‌های پایانی قرآن، حاکی از تعجیل در اتمام قرآن است.

خط

خط نسخه نمونه‌ای کامل از قلم محقق ممتاز سدهٔ نهم هجری قمری است. در قلم محققِ این عصر استفاده از حروف ثلث مثل «هـ» اُذنی در وسط کلمه، «ک» مسطح، «لا»ی مقطوع و «ن» مرسل رایج بود. با این حال ساختار و تناسب حروف کاملاً منطبق با اصول محقق است. اعراب با قلم کوچک‌تر به رنگ سیاه و علائم وقف به رنگ قرمز و سرسوره‌ها به قلم ثلث زرین محرّر کتابت شده است. چند دست‌خط مختلف در این اثر قابل تشخیص است که نشان می‌دهد کتابت آن را چند خطاط بر عهده داشته‌اند، خطاطانی که احتمالاً از یک استاد آموزش دیده بودند؛ زیرا شیوهٔ کتابت‌شان بسیار به هم نزدیک است. برای نمونه در تصویر۱۰ حرکت انتهای «و» و «ر» به سمت پایین گرایش دارد و از این بابت به شیوهٔ خطاطان غرب ایران بسیار نزدیک است امّا در صفحات دیگر مانند تصویر۱۱ حرکت انتهای این حروف در جهت افقی است.

به‌طورکلی شیوهٔ خط نسخه منطبق با سبک خراسانی سدهٔ نهم است. این سبک چند ویژگی مهم دارد: ارتفاع حروف عمودی غالباً بلند است و بارزترین ویژگی این سبک به شمار می‌رود. این ویژگی سبب می‌شود خط استوار و بلندقامت به نظر برسد و از قدیم در کتابت قلم کوفی این منطقه هم وجود دارد که مثال بارز آن نسخهٔ عثمان‌بن‌حسین‌وراق‌غزنوی محفوظ در کتابخانه و گنجینهٔ قرآن آستان قدس رضوی است.[۸] صفت برجسته و بارز دیگر سبک خراسانیِ قلم

محقق مسطح بودن کاسهٔ حروف مدوّر آن است. در این سبک کاسهٔ حروفی چون «ی»، «ن»، «س» و... غالباً با انحنایی بسیار کم کتابت می‌شود به همین سبب این صفت وقتی با خاصیت استواری و ارتفاع زیاد حروف عمودی همراه باشد سبب می‌شود در نظر کلی خط نسخه خطی مسطح و متکی به حرکت‌های عمودی و افقی باشد. این ویژگی را وقتی با سبک کتابت مناطق دیگر مقایسه کنیم به‌روشنی درمی‌یابیم. برای نمونه در خط زین‌العابدین شیرازی، خطاط سدهٔ نهم، کاسهٔ دوایر گردتر و به دوایر قلم ثلث شبیه است. (تصویر۱۲)

صفت سوم قلمِ محقق خراسانی فشردگی حروف کوتاه در اطراف خط کرسی است. این ویژگی در قلم کوفی این سبک نیز وجود دارد و اساساً یکی از علل اصلی افراشتگی و استوار به نظر رسیدن حروف عمودی است. این خصوصیت سبب می شود در نظر کلی سواد اطراف خط کرسی زیاد به نظر برسد و بر حرکت افقی در برابر حرکت عمودی حروف عمودی تأکید شود.

تصویر۱۰. صفحه‌ای از قرآن بایسنغری که در آن انتهای حروفی چون «و»، «ر» به پایین گرایش دارد.

تصویر ۱۱. صفحه ای از قرآن بایسنغری با خصوصیاتی نسبتا متفاوت، در این صفحه انتهای حروف بیشتر در جهت افقی کشیده شده است.

تصویر۱۲. سطری از قرآن زین‌العابدین شیرازی، کاسه دوایر در آن گردتر و به قلم ثلث شباهت دارد.

منابع

- ثابت جازاری، علی‌اصغر. «شاهزادهٔ ثلث‌نویس: پژوهشی دربارهٔ قرآن بایسنغری شاهکار بی‌نظیر دورهٔ تیموری»، *دانشورز: نشریهٔ دیجیتال آستان قدس رضوی*.
- جیمز، دیوید(۱۳۸۱). *پس از تیمور*. ترجمهٔ پیام بهتاش. تهران. کارنگ.
- _____ (۱۳۸۰). *کارهای استادانه*، ترجمهٔ پیام بهتاش، تهران. کارنگ.
- دروش، فرانسوا و فرانسیس ریشارد. «سطراندازی و صفحه‌آرایی». ترجمهٔ محمّدحسین مرعشی. *نامهٔ بهارستان*. ش۹و۱۰ (۱۳۸۳). ۶۵-۸۴.
- دروش، فرانسوا و فرانسیس ریشارد. «از پوست تا کاغذ». ترجمهٔ جمیله دبیری. نامهٔ بهارستان. ش۲ (۱۳۷۹). ۳۷-۴۶.
- صحراگرد، مهدی(۱۳۸۶). *مصحف روشن (معرفی برخی از نسخه‌های خطی قرآن در موزه‌های شیراز)*. تهران. فرهنگستان هنر.
- صحراگرد، مهدی، مجید فداییان و محسن عبادی(۱۳۹۱). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا پایان سدهٔ نهم هجری*. مشهد. مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- گلچین‌معانی، احمد(۱۳۴۷). *راهنمای گنجینهٔ قرآن آستان قدس رضوی*. مشهد. آستان قدس رضوی.
- محمّدحسن اعتمادالسلطنه(۱۳۶۲). *مطلع‌الشمس*. تهران. پیشگام.
- Blair, Sheila S. Islamic Calligraphy, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.

پی نوشت

۱. نک: دیوید جیمز، *پس از تیمور*، ۱۸ و ۱۹.

۲. آنها که تاکنون شناخته‌شده عبارت‌اند از: دو قطعه در موزهٔ رضا عباسی، دو برگ کامل در کتابخانهٔ کاخ گلستان، یک برگ در موزهٔ ملی ایران، دوازده قطعه در کتابخانهٔ ملّی ایران، یک قطعه در موزهٔ متروپولیتن، یک برگ در مجموعهٔ سودآور (هیوستون)، یک قطعه در مجموعهٔ ناصر خلیلی، چند قطعه در مجموعه‌های خصوصی جنوا و یک قطعه در گالری آهان لندن.

۳. نک: جیمز، پس از تیمور، ۱۸.

۴. علت اینکه نمی‌توان تعداد صفحات را دقیق‌تر از این مشخص کرد این است که خط برخی صفحات فشرده و برخی فاصله‌دار است.

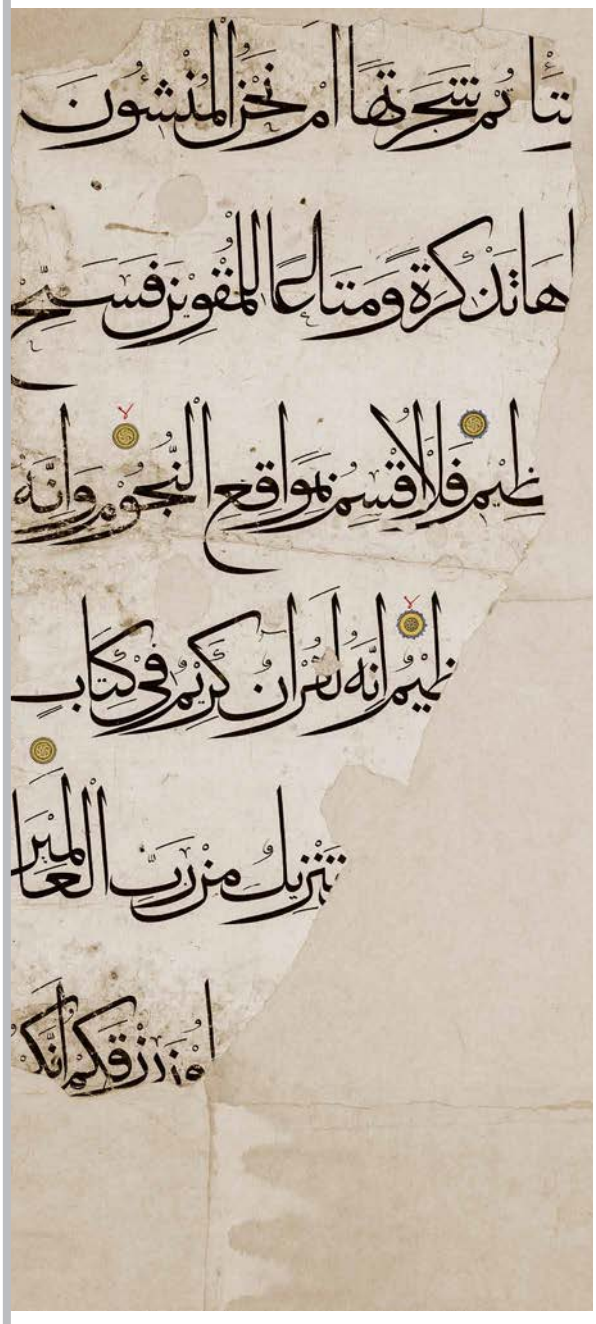
5. Blair, Islamic Calligraphy, P 266.

۶. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ جزوبندی نک: دیوید جیمز، *کارهای استادانه*، ۱۵؛ فرانسوا دروش و فرانسیس ریشارد، «از پوست تا کاغذ» ۴۶؛ مهدی صحراگرد، *مصحف روشن*، ۱۴.

۷. برای اطلاعات بیشتر و دیدن تصویر آن نک: صحراگرد و دیگران، *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی*، ۱۳۹۲: ۲۰۵.

۸ . برای اطلاعات بیشتر نک: صحراگرد، *سبک‌شناسی قلم کوفی*، در دست انتشار.

بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ
تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ
وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ
عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ بَلِ اللَّهَ فَاعْبُدْ
وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ
قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ
مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

پژوهشی در شناسایی اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری در مجموعه‌های ایران و جهان

کیانوش معتقدی *

چکیده

در بررسی‌های تاریخ هنر کتاب‌آرایی، قرآن معروف به «قرآن بایسنغری» ازجمله قرآن‌های شاخص و بزرگ نمونه‌های قرآن‌نگاری ایران به‌حساب می‌آید. در همین زمینه و با وجود پژوهش‌های فراوانی که درخصوص پیشینه، نحوهٔ استنساخ، شناسایی کاتب یا کاتبان احتمالی و سرگذشت این مصحف از عهد تیموری تا امروز انجام شده، پژوهشی جامع دربارهٔ مجموعهٔ اوراق و سطور پراکندهٔ باقیمانده از این مصحف (در داخل و خارج از ایران)، به همراه تصاویر و خواندن متن آنها تاکنون منتشر نشده است.

بااین‌همه و با وجود گزارشات ارزشمند جیمز بیلی فریزر (۱۸۲۲م) در سفرنامه‌اش به قوچان و مشاهداتش از اوراق باقیمانده از این قرآن در بقعهٔ امامزاده ابراهیم قوچان، به‌نظر می‌رسد بیشتر برگ‌های این مصحف تنها اندکی بعد از مفقود شدنش، به‌دلایلی نامعلوم غارت و تکه‌تکه یا در جایی پنهان شده است؛ چراکه با احتساب کلّ برگ‌ها و سطور موجود در کتابخانهٔ مشهد و دیگر مجموعه‌های ایران و جهان، که در ادامه به تفضیل معرفی می‌شوند، کمتر از یکصد صفحه از این قرآن باقی مانده است، حال آنکه می‌توان تعداد کل صفحات قرآن کاملی با این ابعاد را در حدود ۸۵۰ برگ تخمین زد.

در همین راستا و با هدف شناخت و ارائهٔ فهرستی دقیق از این اوراق و معرفی مجموعه‌هایی که در حال حاضر این آثار در آنها نگه‌داری می‌گردند، گردآوری اطلاعات این پژوهش به روش توصیفی‌کتابخانه‌ای انجام شده و بررسی برخی قطعات از نزدیک توسط نگارنده صورت گرفته است. بدیهی است که یافتن قطعات گمشدهٔ این مصحف و بررسی‌های بیشتر، می‌تواند چشم‌اندازهایی تازه دربارهٔ سرگذشت و ویژگی‌های ساختاری و هنری (سبک خوشنویسی) این نسخهٔ منحصربه‌فرد پیش روی پژوهشگران این عرصه قرار دهد.

واژگان کلیدی: قرآن‌های تیموری، قرآن بایسنغری، نسخه‌شناسی، خوشنویسی و مجموعه‌های هنر اسلامی.

* پژوهشگر هنرهای ایرانی اسلامی
kianooshart@gmail.com

پیشینهٔ پژوهش

اهمیت قرآن بایسنغری به‌واسطهٔ اندازهٔ غیرمتعارف صفحات (۱۰۰×۱۷۰ سانتی‌متر) و قطع درشت قلم محققی که متن قرآن با آن کتابت شده، بیش از دیگر مصاحف دورهٔ تیموری، برکسی پوشیده نیست، امّا به‌دلیل نبودن اطلاعات کافی درخصوص نام کاتب یا کاتبان احتمالی، نام سفارش‌دهنده و به‌خصوص سرگذشت نسخه پس از به‌سرقت‌رفتن و پراکنده‌شدن آن از روزگار افشاریان تا امروز، لزوم شناسایی و خواندن دوبارهٔ متن اوراق نویافته می‌تواند اطلاعات بیشتری دربارهٔ شیوهٔ کتابت و سبک نگارش صفحات آغازین یا پایانی قرآن و نمونه تزئینات تذهیبی از قبیل گل‌آیات، ترنج‌های حاشیه و کتیبه‌های سرلوح در اختیارمان قرار دهد.

در همین زمینه و از میان مقالات و گزارشات منتشر شده دربارهٔ قرآن بایسنغری، محققان نمونه‌هایی از اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری را در موزه‌ها و مجموعه‌های هنر اسلامی معرفی و بررسی کرده، تصاویری چند نیز منتشر نموده‌اند؛ پژوهشگرانی چون محمّدتقی حکیم(۱۳۰۵ش)، سید محمّدمحیط طباطبایی(۱۳۱۹ش)، مهدی بیانی(۱۳۲۸ش)، حسین نخجوانی(۱۳۳۷ش)، احمد گلچین‌معانی(۱۳۴۷ش)، مارتین لینگز(۱۹۷۶م)، توبی فالک(۱۹۸۵)، لووری و لنتز(۱۹۸۹م)، دیوید جیمز (۱۹۸۸و۱۹۹۲م)، ابوالعلاء سودآور(۱۹۹۲م)، شیلا بلر(۲۰۰۶م)، دانکن هالدن(۲۰۰۷م)، علی‌اصغر ثابت‌جازاری و مهدی صحراگرد(۱۳۹۴). هر چند به‌واسطهٔ در دسترس‌نبودن یا اطلاع‌نداشتن از محل نگهداری برخی نمونه‌ها (که در اختیار مجموعه‌داران خصوصی ایرانی یا خارجی‌است) تعدادی از این اوراق تا به امروز معرفی و شناسایی نشده‌اند.

از کارگاه سلطنتی تیموری تا موزه‌های هنر اسلامی

سدهٔ نهم هجری سرآغاز یکی از جذاب‌ترین دوره‌های هنر کتاب‌آرایی ایران به‌شمار می‌رود، آن‌چنان‌که از میان علل و عوامل تأثیرگذار بر روند پیشرفت و توسعهٔ این هنر، علاوه بر حمایت دربار می‌توان به رونق اقتصادی کشور، خلاقیت و تلاش هنرمندان و صنعتگران و دسترسی هنرمندان به منابع رنگی طبیعی (معادن سنگ لاجورد در منطقهٔ بدخشان و هرات) در عهد تیموری اشاره کرد. در همین راستا و پس از روی کار آمدن تیمور و جانشینانش، شیوه‌ای خاص از خوشنویسی و تذهیب در کار استنساخ مصاحف قرآنی و کتاب‌های فارسی(شاهنامه و دیوان اشعار) در کارگاه‌کتابخانه‌های سلطنتی سه مرکز هرات و سمرقند و شیراز پدید آمد که وجود نسخ نفیس باقی‌مانده از این دوره خود گواهی است بر این مدّعا.

تأثیر کم‌نظیر شاهزادگان هنرمند و وزرای دانشمند تیموری بر انواع هنرها، به‌خصوص در زمینهٔ قرآن‌نگاری و رقابت آنها با یکدیگر در سفارش کتاب‌هایی با ویژگی‌های منحصربه‌فرد، عامل تولید قرآن‌هایی همچون قرآن بایسنغری یا منتخب دوازده سوره به خط ابراهیم سلطان (هر دو محفوظ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد) و افزایش جایگاه اجتماعی و فرهنگی هنرمندان خوشنویس و مذهّب در عهد تیموریان بود.

خوشبختانه، منابع تاریخی[1] بازمانده از دورهٔ تیموری نام دو هنرمند برجسته که ریاست کتابخانه‌های سلطنتی دربارهای بایسنغر میرزا و ابراهیم سلطان را برعهده داشتند (میرزاجعفرتبریزی در کارگاه هرات و نصرسلطانی در کارگاه شیراز) در اختیار ما قرار داده‌اند. می‌توان حضور این هنرمندان صاحب‌سبک و نظارت تمام‌وقت آنان بر تولید و استنساخ نسخ سلطنتی را دلیلی دیگر در رشد و شکوفایی هنر این دوران و ایجاد نوعی استاندارد در شیوهٔ تهیه و تولید مصاحف سلطنتی سدهٔ نهم هجری به‌شمار آورد.

در سایهٔ گرایشات سیاسی و اقتصادی و فرهنگی تیموریان که از همان آغاز تفاوتی آشکار با دیگر حکومت‌های مهاجم پیش از آنها داشت، دستاوردی هنری همچون معماری و تزئینات وابسته ظهور یافت. دیگر دستاورد مهم این دوران تهیه و تولید قرآن‌هایی با قطع و اندازهٔ بزرگ بود، سنتی که پیش‌تر در دوران ایلخانان مغول پایه‌ریزی شده بود و امروز نزدیک به ۱۶مجموعه قرآن تک‌جلدی یا سی جزئی از سدهٔ هشتم هجری در ابعاد بزرگ سلطانی و با خطوط محقق و ریحان و ثلث باقی‌مانده است. با انتخاب سمرقند به‌عنوان پایتخت علاوه بر خوشنویسی و تذهیب و مینیاتور، تحولاتی اساسی در صنعت کاغذسازی حادث شد و به‌واسطهٔ تلاش هنرمندان ایرانی، ساخت کاغذهایی با ابعاد بسیار بزرگ (همچون کاغذ قرآن بایسنغری) فصل جدیدی در هنر کتاب‌آرایی ایران را رقم زد.

دربارهٔ نحوهٔ ساخت این کاغذها و محل‌های احتمالی تولید آن (در منطقهٔ خراسان و ماوراءالنهر) تا امروز پژوهش‌هایی انجام پذیرفته که نشان‌دهندهٔ پیشرفت اساسی صنایع و هنرهایی همچون کتابت قرآن و هنرهای

وابسته به آن در عهد تیموری در سایهٔ سرمایه‌گذاری‌های کلان درباری و به‌خدمت‌گرفتن بزرگترین هنرمندان و صنعت‌گران زمانه است، امّا میزان پژوهش‌های علمی دربارهٔ آسیب‌شناسی و مرمت کاغذ قرآنی همچون قرآن بایسنغر بسیار اندک است.[۲]

با وجود همهٔ مناقشات دربارهٔ این مصحف، می‌بایست قرآن بایسنغری را در زمرهٔ ممتازترین نمونه‌های قرآن‌نگاری عهد تیموری به حساب بیاوریم؛ امّا شگفتا که تاریخ و اسناد مکتوب کهن، اطلاعات دقیق و مستندی مبنی بر نام سفارش‌دهنده، سازندهٔ کاغذ و کاتب یا کاتبان احتمالی آن در اختیارمان قرار نداده است.

قدیمی‌ترین گزارش دربارهٔ این قرآن را قاضی‌احمد قمی در کتاب گلستان هنر ارائه داده و باور دارد عمر اقطع کار کتابت این مصحف را برعهده داشته، هرچند ادعاهای قاضی‌احمد و اشاره به نام خوشنویس اثر در منابع تاریخی قبل از او نیامده است.

تقریباً از دوران افشاریه می‌توان سرگذشت این مصحف منحصربه‌فرد را پیگیری کرد. آن‌چنان که ظاهراً زمانی‌که «نادرشاه شهر سبز را فتح کرد، سپاهیانش قرآن معروف به قرآن بایسنغری را که بر سر قبر امیر تیمور بود، برداشته و اوراق آن را متلاشی کردند. نادرشاه شنید و حکم کرد اجزای آن را از دست مردم گرفته، جلد کنند. رئیس اکراد که این بشنید اوراق را برهم پیچید و درهم شکسته میان جهاز اشتران مستور ساخت و به اینجا [امامزاده سلطان ابراهیم] آورد که ورق‌ها غالباً پاره است.» (شاکری،۱۳۸۱، ۵۲)

براساس مدارک موجود، قبل از انتقال بیشتر اوراق این قرآن از بقعهٔ امامزاده ابراهیم به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، تعداد پنج ورق از آن در کتابخانه موجود بوده که احتمالاً در زمان نادرشاه به کتابخانه آورده شده است[۳] و نکتهٔ جالب توجه اینکه احتمالاً آسیب‌های فیزیکی در زمان نادر بر این قرآن وارد شده است.

گزارش بعدی در سفرنامهٔ خراسان ناصرالدین شاه در سال۱۳۰۰ه.ق ذکر شده و پس از دورهٔ قاجار و در زمان حکومت پهلوی نیز در اسناد کتابخانه گزارش دیگری به شرح زیر نگاشته شده: «در سال۱۳۰۱ یا ۱۳۰۲ خورشیدی سرلشکر خزاعی در مسافرت به قوچان در بقعهٔ امامزاده که در کنار جاده است صندوقی را که در اثر خرابی سقف بقعه زیر گردوخاک رفته بوده مشاهده کرد و به‌زحمت درآورد. محتویات آن اوراقی از این قرآن بوده که بیشتر در اثر رطوبت پوسیده شده بود. مراتب را تلگرافاً به عرض رضا شاه (هنگام نخست وزیری) می‌رساند و استدعا می‌نماید که اوراق مذکور به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی انتقال یابد. سرلشکر خزاعی حسب‌الامر در عهد نیابت تولیت حاج قائم مقام رضوی، اوراق را تحویل این کتابخانه داد.

بخش عظیمی از اوراق قرآن بایسنغری بعد از زلزلهٔ قوچان در ۱۳۱۳ه.ق به کتابخانهٔ آستان قدس رضوی مشهد منتقل گردیده، امّا بخشی دیگر از اوراق (که عموماً بُرش‌خورده، دوپوسته شده و تقسیم‌شده به سطرهای جداگانه‌ای هستند) پیش از این انتقال (یعنی در زمان تسخیر و غارت سمرقند توسط سپاه نادر) به‌سرقت رفته‌اند و در طول یکصد سال اخیر، مجموعه‌داران و دلّالان هنر اسلامی آنها را خریداری و به موزه‌های مختلفی در داخل و خارج از کشور منتقل کرده‌اند. نکتهٔ حائز اهمیت دربارهٔ این اوراق، نزدیکی و ترتیب آیات این قطعات پراکنده است. آن چنان که با تأملی بر آیات باقیمانده درمی‌یابیم که بیشتر اوراق پراکنده در ایران و جهان (به‌غیر از گنجینهٔ مشهد) از آیات سوره‌های الاعراف، انبیاء، نور، المؤمنون، القصص، العنکبوت، الروم، لقمان، سبأ، الفاطر و الجاثیه بوده که بیشتر این سوره‌ها به جزءهای ۸، ۱۷ ، ۱۸، ۲۰، ۲۱،۲۲ و ۲۵ قرآن تعلق دارند؛ سطوری نیز متعلق‌اند به سوره‌های غافر، الرحمن، البروج، الحجرات، الطارق و العلق از جزءهای ۲۴، ۲۶ و ۳۰ قرآن.

گفتنی است همهٔ اوراق قرآن مذکور که در گنجینهٔ آستان قدس رضوی مشهد موجوداست شامل۵۳ سوره از سوره‌های قرآن کریم است. از برخی سوره‌ها تمام آیات و از بعضی فقط یک آیه موجود است و اگر تعداد سوره‌های اوراق موجود در دیگر مجموعه‌ها را به آن اضافه کنیم، مجموع آنها ۵۸ سوره از قرآن کریم می‌شود. همچنین اگر به ترتیب سوره‌ها و آیات قرآن کریم، سوره‌ها و آیات اوراق موجود را تنظیم کنیم، اوّلین آیات مربوط به سورهٔ «الاعراف» و آخرین آیات مربوط به سورهٔ «العادیات» خواهدبود. به همین دلیل است که می‌توان ادّعا نمود این قرآن کامل بوده است.

در ادامه و با تأمل بر روند شکل‌گیری مجموعه‌ها و موزه‌های هنر اسلامی در ایران و جهان، به‌خصوص از اواخر سدهٔ نوزدهم میلادی به بعد، به‌نظر می‌رسد قدیمی‌ترین اوراق متعلق به قرآن بایسنغری، در دهه‌های آغازین قرن بیستم از طریق دلّالان ایرانی و ترک

یـا اروپائیانـی که بـه ایران و ماوراءالنهر سـفر کـرده بودند خریـداری شـده و بـه مجموعه‌های اروپا و بعـد آمریکا راه یافتـه اسـت. در بـدو ورودِ ایـن اوراق بـه آن مجموعه‌هـا، سرگذشـت و اهمیـت ایـن آثـار برای مسـتشرقین مشـخص نبـوده، ولـی خیلـی زود و پس از روشـن شـدن ویژگی‌های هـنری و تاریخـی ایـن اوراق در اواسـط قـرن بیسـتم بیشـتر موزه‌هـای معتبر دنیـا، کـه کلکسـیون‌هایی از هـنر اسـلامی داشـتند، درصـدد به‌دسـت آوردن قطعاتـی از ایـن قـرآن کم‌نظیـر برآمدنـد. همیـن امـر باعـث شـد تـا در دو مرحلـه، یکـی دهـهٔ۸۰ میـلادی و دیگـری یـک دهـهٔ اخیر، چندیـن بـرگ و سـطر از ایـن مصحـف در حراجی‌هـای هـنر اسـلامی در لنـدن، پاریـس، جنـوا و نیویـورک بـرای فـروش ارائـه شـوند، هرچنـد برخـی ماننـد اوراق مجموعه خلیلـی لنـدن جعلـی نیـز بودنـد. موزه‌هـا و مجموعه‌های بزرگـی همچـون مـوزهٔ متروپلیتن(نیویـورک)، مـوزهٔ هـنر و تاریـخ تراسـت (واشـنگتن)، مجموعهٔ سـودآور (هوسـتون)، مجموعـهٔ خلیلی (لنـدن)، مجموعهٔ دیوید(کپنهـاگ)، موزهٔ توپقاپی‌سرای (اسـتانبول) مؤسسـهٔ مطالعـات اسـماعیلیه (لنـدن)، مـوزهٔ طارق‌رجـب (کویـت) و یـک مجموعـه‌دار خصوصـی در جنـوای ایتالیـا نیـز بلافاصلـه اقدام بـه خرید ایـن آثـار نمودنـد کـه اکنـون بیشـترین قطعـات در اختیـار مـوزهٔ متروپلیـتن، مجموعـهٔ خصوصـی جنـوا و مجموعـهٔ خلیلـی لندن اسـت.

در ایـران نیـز عـلاوه بـر کتابخانـه و موزهٔ آسـتان قدس رضـوی مشـهد کـه از دوران قاجـار بیشـترین تعـداد اوراق اصیـل این مصحـف را در اختیـار دارد، موزه‌هایی همچون کتابخانـه و مـوزهٔ ملـی ملـک، کتابخانهٔ کاخ‌موزهٔ گلسـتان، کتابخانـهٔ ملـی ایـران، مـوزهٔ ملـی ایـران، موزهٔ رضا عباسـی تهـران، مـوزهٔ قـرآن و کتابـت مسـجد صاحب‌الامـر تبریـز، مـوزهٔ خـط و کتابت میرعـماد در مجموعهٔ سـعدآباد تهران و مجموعـهٔ خصوصـی دکـتر بیانـی و سـیدصادق خـرازی توانسـتند قطعاتی از قرآن بایسـنغری را در کلکسیون خود محفـوظ نـگاه دارنـد کـه در میان آنهـا سـهم کتابخانهٔ کاخ مـوزهٔ گلسـتان، کتابخانهٔ ملی ایـران و کتابخانه و موزهٔ ملی ملـک بیـش از دیگـران بوده اسـت.

در کنـار ایـن موزه‌هـا و مجموعه‌هـای خصوصـی، قطعاتـی از ایـن قـرآن نیـز از طریـق مجموعـهٔ هـنری آهـوان لنـدن (در دهـهٔ ۸۰ میـلادی) و چهـار حراج‌خانـهٔ درئوت(۱۹۹۴م)، کریستیز (۱۹۹۳م)، ساتبیز (۲۰۰۳، ۲۰۰۹، ۲۰۰۸م) و بونامـز (۲۰۰۳م) در حراج‌های هنراسـلامی برای فـروش ارائه شـدند کـه سرنوشـت و محل نگهـداری برخی از آنهـا امـروز مشـخص نیسـت. ایـن تعـداد، همـهٔ اوراق پراکنـدهٔ قـرآن بایسـنغری شـناخته شـده بـرای نگارنـده تـا بـه امـروز اسـت، هرچنـد تا پیـش از نـگارش این مقالـه، از قطعـات دیگـری نیـز در داخـل و خـارج از ایـران اطلاعات اندکی به‌دسـت آمده که به‌دلیل دردسـت نداشـتن تصاویر و اطلاعـات کافـی و قابـل اسـتناد از معرفـی آنها صرف‌نظر شـده است.[۴]

عـلاوه بـر مجموعـهٔ کم‌نظیـر کتابخانـه و موزهٔ آسـتان قدس رضوی در مشـهد که دربارهٔ اصالت اوراق آن در بین اهـل فـن و نسخه‌شناسـان اسـلامی اتفاق نظر وجـود دارد، مطالعـهٔ تطبیقـی آثـار نویافتـهٔ پراکنـده و تعییـن اصالـت ایـن قطعـات از طریـق مقایسـهٔ شـیوه‌های خوشنویسـی، تذهیـب و بررسـی جنس و بافت کاغذ بـا روش‌های علمی و آکادمیـک فرصتـی مغتنم اسـت.

معرفی اوراق و سطور «قرآن بایسنغر» در موزه‌ها و مجموعه‌های هنر اسلامی

در ایـن بخـش بـا اتـکا بـه پژوهش‌هـای میدانـی و کتابخانـه‌ای نگارنـده، در یـک دهـهٔ اخیـر و بـا مراجعـه و بررسـی برخـی نمونه‌هـای نویافتـهٔ محفـوظ در موزه‌هـا و مجموعه‌هـای خصوصـی در داخـل و خـارج از کشـور کـه پیش‌تـر معرفـی نشـده‌اند و همچنیـن بازبینـی آثـار ارائه‌شـده در حراج‌هـای هـنر اسـلامی در چنـد دهـهٔ اخیر، فهرسـت اوراق پراکندهٔ قرآن بایسـنغری بـه شرح ذیل ارائه می‌گـردد:

۱. مجموعـهٔ اوراق موجـود در کتابخانه و موزهٔ آسـتان قدس رضوی مشـهد

تعداد ۵۷ برگ پشـت و رو درکتابخانه و ۸ برگ پشـت و رو در مـوزه (کـه در مقـالات همیـن ویژه‌نامـه نیـز بـه تفضیـل معرفـی و بررسـی شـده‌اند)[۵].

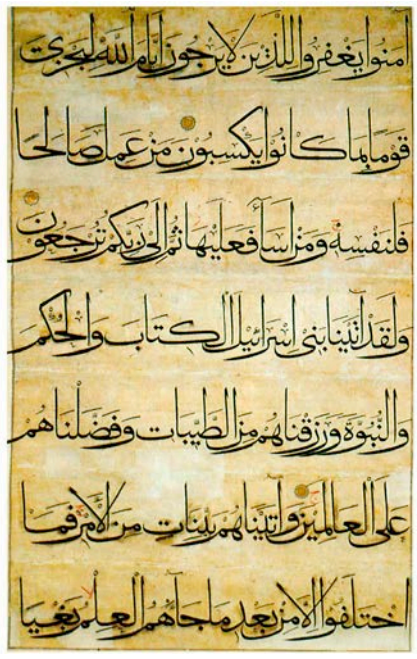
۲. موزهٔ متروپلیتن نیویورک

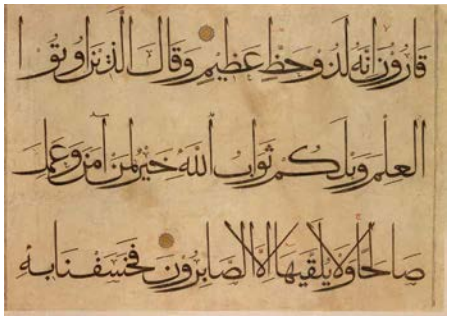
۶ قطعه،۱برگ (پشت و رو) و ۴ سطر(پشت و رو)

الـف. یـک برگ پشـت و رو حاوی آیات ۱۰ تا۱۷سـورهٔ جاثیه

مـتن صفحهٔ اوّل، آیات۱۰تا آغاز آیـهٔ۱۴: ...وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِـن دُونِ اللَّـهِ أَوْلِيَاء وَلَهُـمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ؛هَذَا هُـدًى وَالَّذِينَ كَفَـرُوا بِآيَـاتِ رَبِّهِـمْ لَهُـمْ عَـذَابٌ مِّـن رِّجْـزٍ أَلِيمٌ؛اللَّـهُ الَّـذِي سـخَّرَ لَكُـمُ الْبَحْـرَ لِتَجْـرِيَ الْفُلْـكُ فِيـهِ بِأَمْـرِهِ وَلِتَبْتَغُـوا مِـن فَضْلِـهِ وَلَعَلَّكُـمْ تَشْكُرُونَ؛وَسَـخَّرَ لَكُـم مَّـا فِي السَّـمَاوَاتِ وَمَا

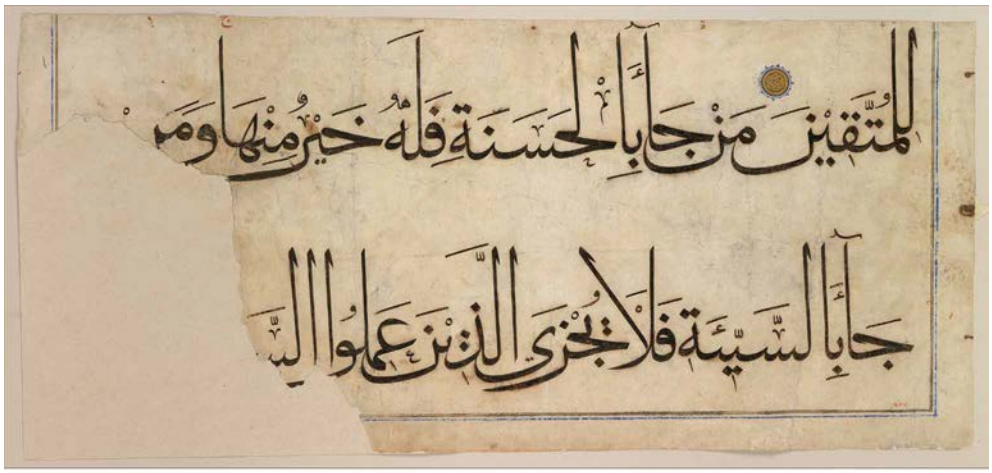

موزهٔ متروپلیتن نیویورک

فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛قُل لِّلَّذِينَ

متن صفحهٔ دوم، آغاز آیهٔ ۱۴تا میانهٔ آیهٔ ۱۷:آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لا يَرْجُون أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِما كَانُوا يَكْسِبُونَ؛مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاء فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ؛وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ؛وَآتَيْنَاهُم بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا ...

ب. یک قطعهٔ دو سطری حاوی آیات ۲۱ و ۲۲ سورهٔ المؤمن

متن سطور: وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ؛ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ؛

ج. یک قطعهٔ دو سطری حاوی آیات ۲۰ تا ۲۱ سورهٔ غافر

متن سطور: ...وَاقٍ؛ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَت تَّأْتِيهِمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ...

د. یک قطعهٔ سه سطری، پشت و رو، حاوی آیات ۷۹ تا ۸۳ سورهٔ القصص

آیات ۷۹ و ۸۱، متن سطور: قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ؛وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِّمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا وَلَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الصَّابِرُونَ؛ فَخَسَفْنَا...

آیات ۸۲ و ۸۳،متن سطور: ...مَّنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا وَيْكَأَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ؛ تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ...

هـ یک قطعهٔ دو سطری، پشت و رو، حاوی آیات ۸۱ تا ۸۴ سورهٔ القصص

آیات ۸۱ و ۸۲، متن سطور: ...بِدَارِهِ الْأَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِن فِئَةٍ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنتَصِرِينَ؛وَأَصْبَحَ ...

آیات ۸۳ و ۸۴، متن سطور: لِلْمُتَّقِينَ؛ مَن جَاء بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِّنْهَا وَمَن جَاء بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّ ...

۳. مجموعهٔ سودآور (هوستون)

یک قطعهٔ (پشت و رو) دو صفحه‌ای، حاوی آیات ۶ تا ۹ و ۱۳ تا ۱۶ سورهٔ جاثیه

متن صفحهٔ اوّل: سورهٔ جاثیه آیات ۶ تا ۹

تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَوَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ؛ يَسْمَعُ آيَاتِ اللَّهِ تُتْلَى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَأَن لَّمْ يَسْمَعْهَا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ؛وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُوْلَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ؛

متن صفحه دوم: سورهٔ جاثیه آیات ۱۳تا ۱۶

..فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛ قُل لِّلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لا يَرْجُون أَيَّامَ اللَّهِ لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِما كَانُوا يَكْسِبُونَ؛مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاء فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ؛ وَلَقَدْ آتَيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُم؛

۴. موزهٔ هنر و تاریخ مجموعه تراست واشنگتن

۵. مجموعهٔ خصوصی جنوا ایتالیا (این قطعات در حراج‌خانهٔ ساتبیز جنوا (۱۹۸۵م) ارائه شده بودند.)

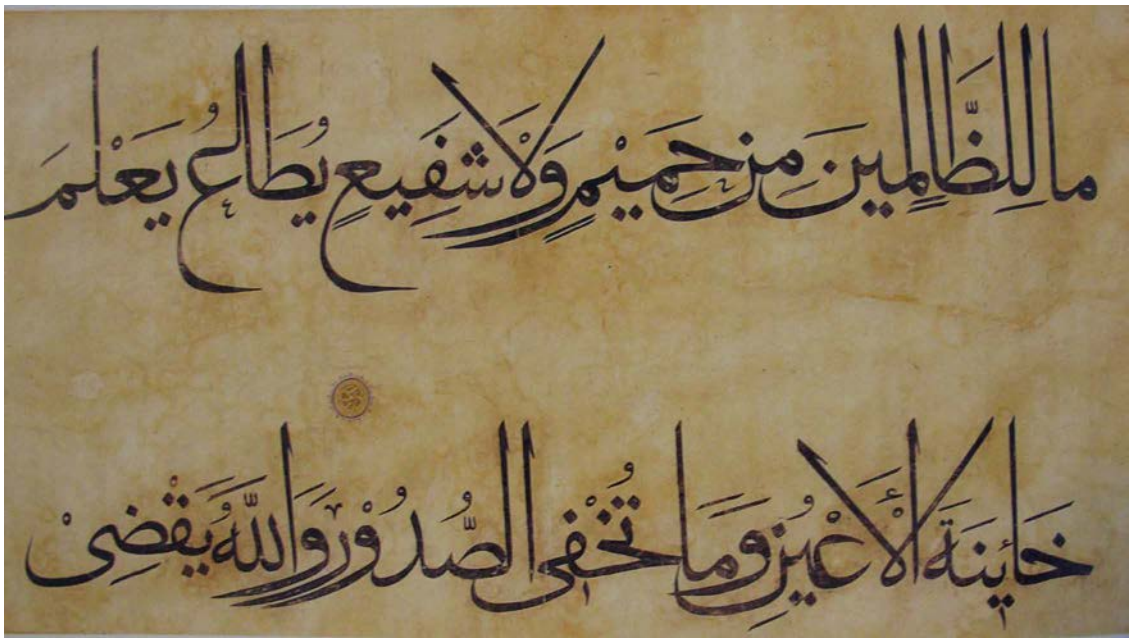
الف. یک قطعهٔ پشت و رو، حاوی آیات ۲۵ تا ۲۹ سورهٔ عنکبوت

متن صفحهٔ اوّل: آیات ۲۵ تا ۲۷

...أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا وَمَأْوَاكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُم مِّن نَّاصِرِينَ؛فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَى رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ

مجموعهٔ خصوصی جنوا ایتالیا

موزهٔ طارق‌رجب کویت

وَجَعَلْنَا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَآتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ؛

متن صفحهٔ دوم: آیات ۲۸ و ۲۹

وَلُوطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُم بِهَا مِنْ أَحَدٍ مِّنَ الْعَالَمِينَ ؛ أَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّبِيلَ وَتَأْتُونَ فِي نَادِيكُمُ الْمُنكَرَ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ؛

ب. دو قطعهٔ دو سطری حاوی آیات۳ تا ۸ سورهٔ التغابن

متن صفحهٔ اوّل: آیات ۳ تا ۵

...الْمَصِيرُ؛يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ؛أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ ...

متن صفحه دوم: آیات ۷ و۸

...وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ؛فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنزَلْنَاوَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ؛

۶. مجموعهٔ دیوید کپنهاگ

یک قطعهٔ دو سطری، حاوی بخشی از آیات۳۰ و ۳۱ سورهٔ الروم

متن سطور:...فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ؛ مُنِيبِينَ إِلَيْهِ...

۷. موزهٔ طارق‌رجب کویت

یک قطعهٔ دو سطری، حاوی آیات ۱۸ و ۱۹ سورهٔ غافر

متن سطور:... مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ؛يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ؛وَاللَّهُ يَقْضِي...

۸. مؤسسهٔ مطالعات اسماعیلیه لندن

یک قطعهٔ دو سطری حاوی بخشی از آیات ۴۴ و ۴۵ سوره سبأ

متن سطور: ...مِّن كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِن نَّذِيرٍ؛وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ...

۹. مجموعهٔ هنر اسلامی خلیلی لندن

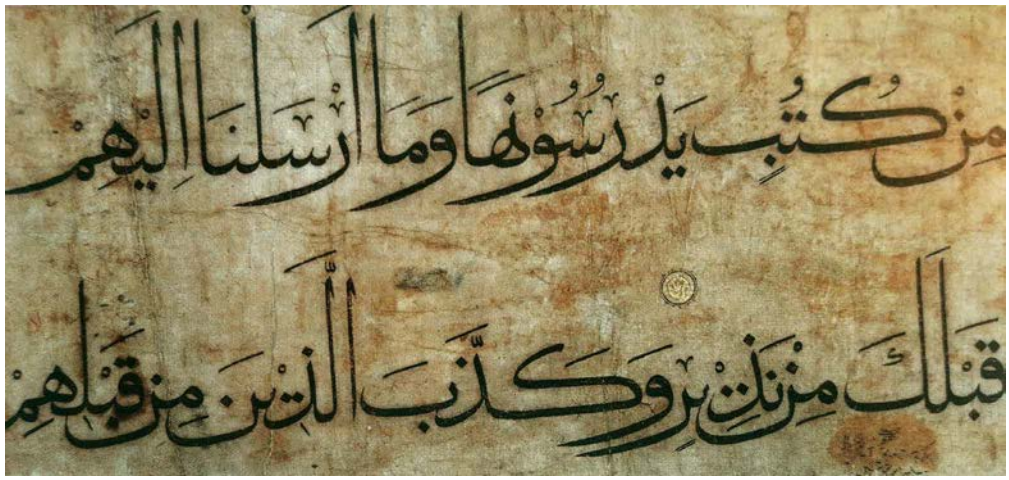
یک قطعهٔ دو صفحه‌ای شامل آیات ۱تا ۶ سورهٔ لقمان، آیات ۴۶ تا ۵۴ سورهٔ سبا و آیهٔ ۱ سورهٔ فاطر

متن صفحهٔ اوّل، آیات ۱تا ۶ سورهٔ لقمان:

الم؛تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ؛ هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ؛ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ

متن صفحهٔ دوم، آیات۴۶ تا ۵۴ سورهٔ سبأ و سر سوره و بسمله سوره فاطر:

عَذَابٍ شَدِيدٍ؛قُلْ مَا سَأَلْتُكُم مِّنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُيُوبِ؛ قُلْ جَاء الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ قل ان...

مؤسسهٔ مطالعات اسماعیلیه لندن

و آیهٔ اوّل سورهٔ فاطر:
الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

۱۰. موزهٔ توپقاپی‌سرای استانبول
یک قطعهٔ سه سطری حاوی سرسورهٔ لقمان
متن سطور: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۱. مجموعهٔ هنری آهوان لندن
سه قطعهٔ دو سطری شامل یک سرسورهٔ مذهّب و آیهٔ اوّل سورهٔ الروم ۶
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ الم؛

۱۲. حراج‌خانهٔ کریستیز لندن (۱۹۹۳م)
یک قطعهٔ یک سطری

۱۳. حراج‌خانه درئوت فرانسه (۱۹۹۴م)
یک قطعهٔ دو سطری حاوی آیات ۶۰ تا ۶۵ سورهٔ الرحمن
متن سطور:هَلْ جَزَاء الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ؛فَبِأَيِّ آلَاء رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ؛ وَمِن دُونِهِمَا جَنَّتَانِ؛ فَبِأَيِّ آلَاء رَبِّكُمَا...

۱۴. حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن (۱۹۸۸م)
دو قطعه، سه سطر، حاوی آیات ۳۷ و ۳۸ سورهٔ الاعراف و آیهٔ اوّل سورهٔ النور، (متن آیات ناتمام و احتمالاً برای تمرین خوشنویس بوده است.)
الف.آیات ۳۷ و ۳۸ سورهٔ الاعراف

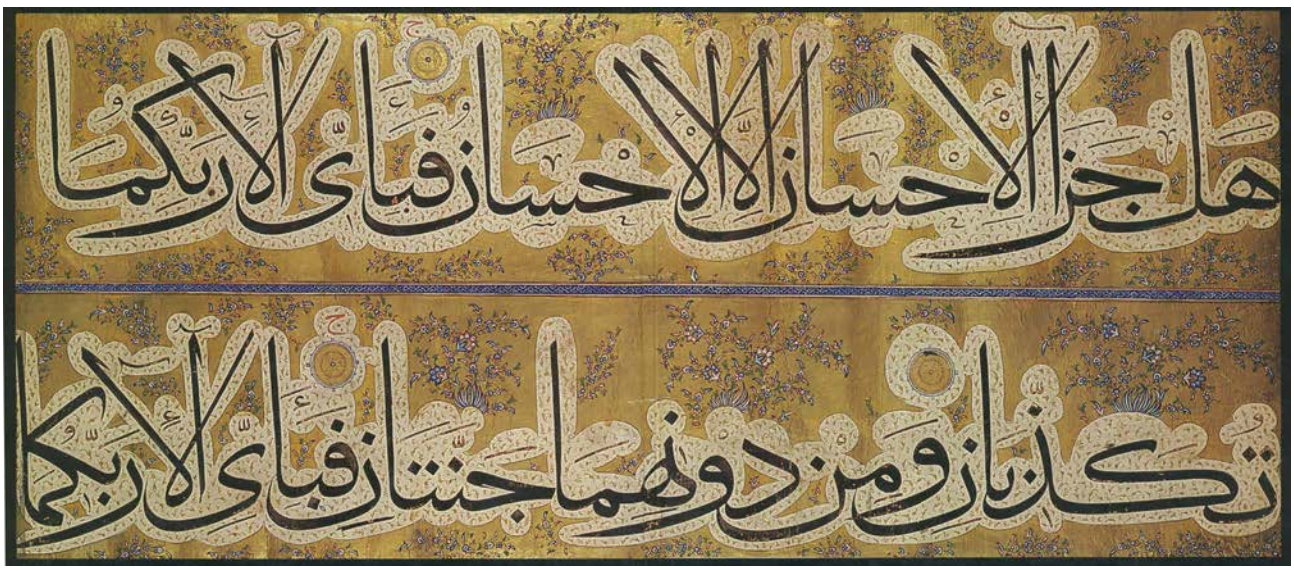

مجموعهٔ هنر اسلامی خلیلی لندن

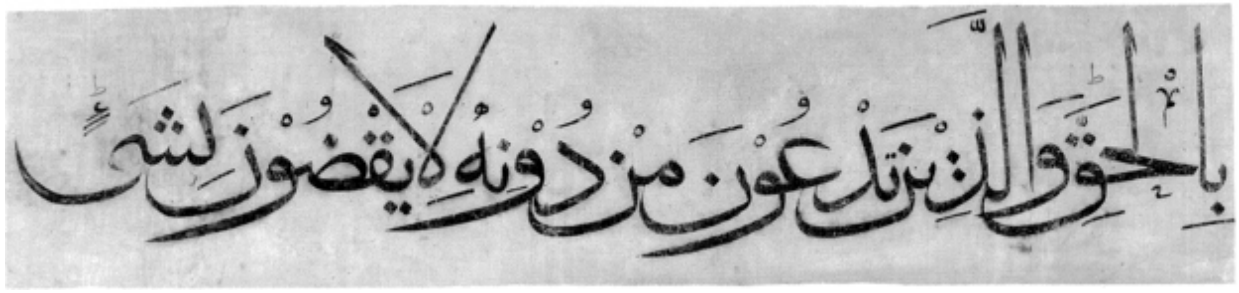
حراج‌خانهٔ کریستیز لندن

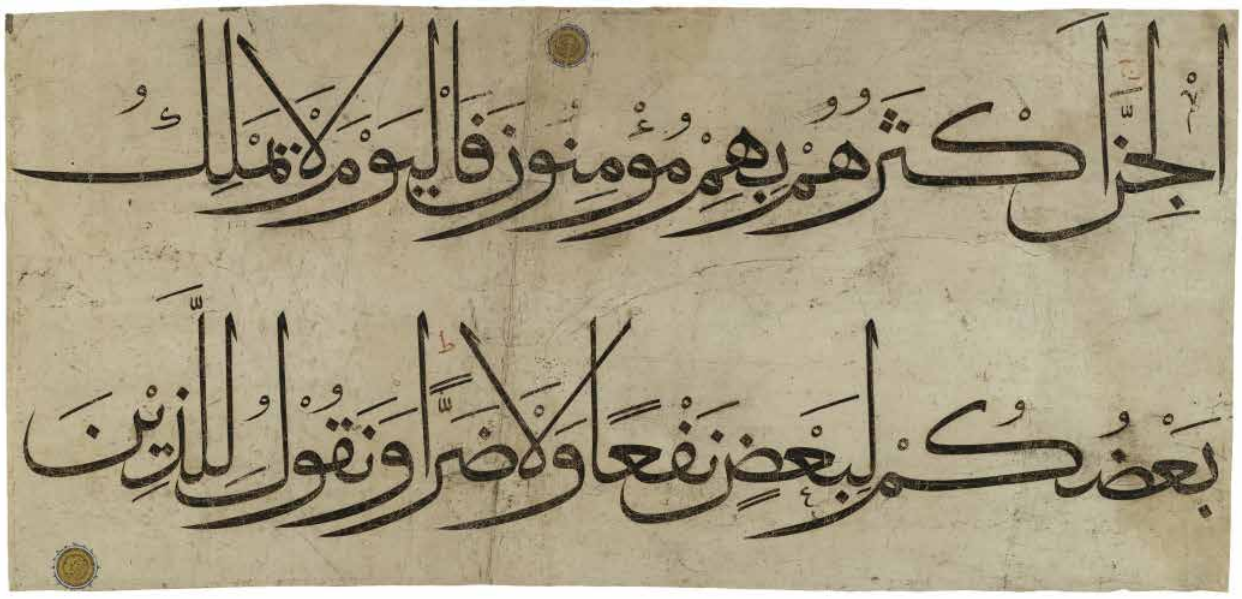

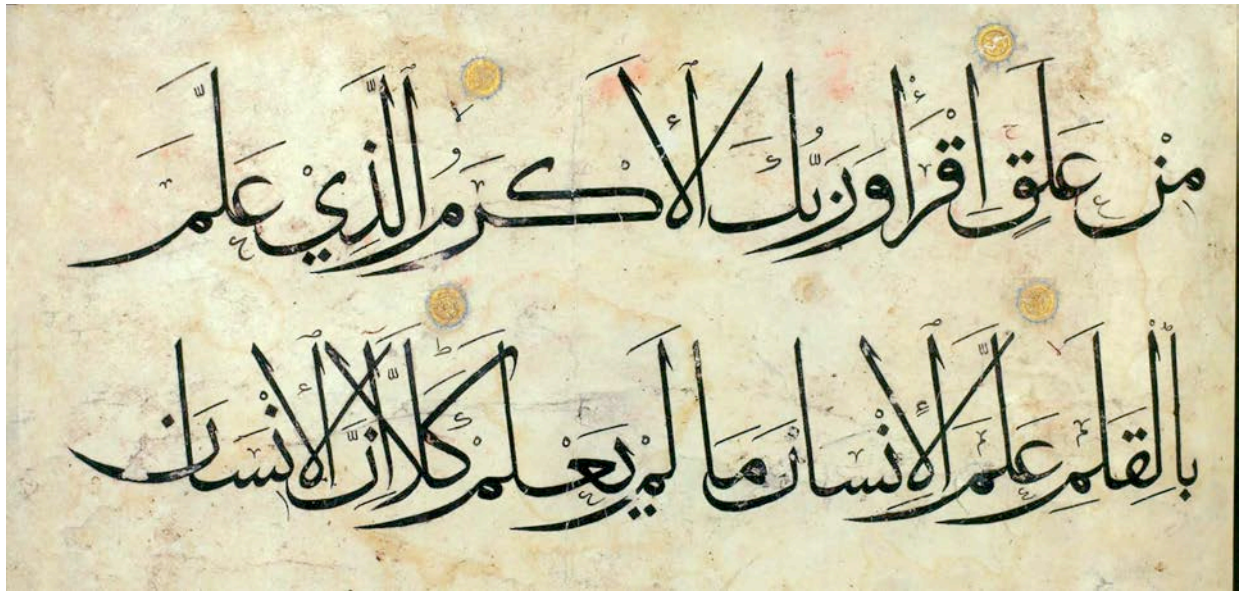
حراج‌خانه درئوت فرانسه

حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن

متن سطور:...مِن دُونِ اللّهِ قَالُواْ ضَلُّواْ عَنَّا وَشَهِدُواْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُواْ كَافِرِينَ؛قَالَ ادْخُلُواْ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُم...

ب. آیهٔ اوّل سورهٔ النور

متن سطر: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛سُورَةٌ أَنزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ...

۱۵. حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن (۱۹۹۹م)

یک قطعهٔ دو سطری حاوی آیات ۶۰ و ۶۵ سورهٔ الرحمن(این قطعه در حراج‌خانهٔ درئوت پاریس نیز ارائه شده است.)

۱۶. حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن (۲۰۰۰م)

یک قطعهٔ دو سطری

۱۷. حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۴م)

یک قطعهٔ یک صفحه‌ای حاوی آیات ۴۹ تا ۵۵ سورهٔ انبیاء

متن صفحه:...بِالْغَيْبِ وَهُم مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ؛وَهَـذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنزَلْنَاهُ أَفَأَنتُمْ لَهُ مُنكِرُونَ؛ وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ؛إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَـذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ؛ قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءنَا لَهَا عَابِدِينَ؛ قَالَ لَقَدْ كُنتُمْ أَنتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ؛ قَالُوا أَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ...

۱۸. حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن (۲۰۰۸م)

یک قطعهٔ یک سطری حاوی آیهٔ ۲۰سورهٔ غافر

متن سطر:...بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ...

۱۹. حراج‌خانهٔ ساتبیز لندن (۲۰۰۹م)

یک قطعهٔ دو سطری حاوی آیات۴۱ و ۴۲ سورهٔ سبأ

متن سطور:...الْجِنَّ أَكْثَرُهُم بِهِم مُّؤْمِنُونَ؛فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَّفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ...

۲۰. حراج‌خانهٔ بونامز(۲۰۰۳م)

یک قطعه، نیمی از یک سطر، حاوی آیهٔ ۶ سورهٔ الحجرات

متن سطر:...فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا...

۲۱. کاخ موزهٔ گلستان تهران (۷)

در مجموع شامل پنج صفحه

الف. سه صفحه حاوی آیات ۵۲ تا ۵۵ سورهٔ عنکبوت

متن صفحه:...كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ؛ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْلَا أَجَلٌ مُّسَمًّى لَجَاءهُمُ الْعَذَابُ وَلَيَأْتِيَنَّهُم بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ؛ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ؛يَوْمَ يَغْشَاهُمُ الْعَذَابُ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ ...

ب. یک برگ(پشت و رو)، شامل آیات ۸ تا ۲۲ سورهٔ البروج و آیات ۱ و ۲ سورهٔ طارق

متن صفحهٔ اول: آیات ۸ تا ۱۴سورهٔ البروج (۸)

...يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ؛ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ؛ إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ؛ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ؛إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ؛ إِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ؛ وَهُوَ الْغَفُورُ...

متن صفحه دوم:سوره البروج، آیات ۱۴ تا ۲۲ و سوره الطارق، آیات ۱و۲

... الْوَدُودُ؛ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ؛ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ؛ هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ؛ فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ؛ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكْذِيبٍ

کاخ موزهٔ گلستان

؛ وَاللَّـهُ مِـن وَرَائِهِـم مُّحِيـطٌ؛ بَـلْ هُـوَ قُـرْآنٌ مَّجِيـدٌ؛ فِي لَـوْحٍ مَّحْفُـوظٍ؛ بِسْـمِ اللَّـهِ الرَّحْمَـنِ الرَّحِيـمِ؛ وَالسَّـمَاء وَالطَّـارِقِ؛ وَمَـا أَدْرَاكَ مَـا الطَّارِقُ؛

ج. یک صفحه حاوی آیات ۱ تا ۱۱ سورهٔ العلق (۹)

متن صفحه:

بِسْـمِ اللَّـهِ الرَّحْمَـنِ الرَّحِيـمِ؛ اقْـرَأْ بِاسْـمِ رَبِّـكَ الَّـذِي خَلَقَ؛خَلَـقَ الْإِنسَـانَ مِنْ عَلَقٍ؛ اقْـرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْـرَمُ؛ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَـمِ؛ عَلَّـمَ الْإِنسَـانَ مَا لَمْ يَعْلَـمْ؛ كَلَّا إِنَّ الْإِنسَـانَ لَيَطْغَى؛ أَن رَّآهُ اسْـتَغْنَى؛ إِنَّ إِلَى رَبِّـكَ الرُّجْعَـى؛ أَرَأَيْـتَ الَّـذِي يَنْهَـى؛ عَبْـدًا إِذَا صَـلَّى؛ أَرَأَيْـتَ إِن كَانَ...

۲۲. کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران (۱۰)

۱۲ قطعه، شامل ۱، ۲و ۳ سطری

آیات ۷ و ۸ سورهٔ روم

مـتن سـطور: يَعْلَمُـونَ ظَاهِرًا مِّـنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَـا وَهُمْ عَنِ الْآخِـرَةِ هُـمْ غَافِلُـونَ؛ أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِـهِمْ مَـا خَلَقَ ...

آیات ۲و۳ سورهٔ العنکبوت

مـتن سـطور:...وَهُمْ لَا يُفْتَنُـونَ؛ وَلَقَـدْ فَتَنَّـا الَّذِيـنَ مِـن قَبْلِهِـمْ فَلَيَعْلَمَـنَّ اللَّـهُ الَّذِيـنَ صَدَقُـوا وَلَيَعْلَمَـنَّ الْكَاذِبِـينَ؛

آیهٔ۲۱ سورهٔ غافر

متن سـطر:...فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُم مِّنَ اللَّهِ مِن...

۲۳. بخش اسلامی موزهٔ ملی ایران (۱۱)

الـف. یـک برگ (پشـت و رو) حـاوی آیات ۴ تا ۱۰سـورهٔ العنکبوت

آیات ۴ تا ۸ سورهٔ العنکبوت

مـتن صفحـهٔ اوّل: أَمْ حَسِـبَ الَّذِيـنَ يَعْمَلُـونَ السَّـيِّئَاتِ أَن يَسْـبِقُونَا سَـاء مَـا يَحْكُمُـونَ؛ مَـن كَانَ يَرْجُـو لِقَاء اللَّـهِ فَإِنَّ أَجَـلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّـمِيعُ الْعَلِيمُ؛ وَمَن جَاهَـدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِـهِ إِنَّ اللَّـهَ لَغَنِـيٌّ عَـنِ الْعَالَمِـينَ؛ وَالَّذِيـنَ آمَنُـوا وَعَمِلُـوا الصَّالِحَـاتِ لَنُكَفِّـرَنَّ عَنْهُمْ سَـيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَـنَ الَّذِي كَانُـوا يَعْمَلُـونَ؛ وَوَصَّيْنَـا الْإِنسَـانَ بِوَالِدَيْهِ ...

آیات ۸ تا ۱۰سورهٔ العنکبوت

مـتن صفحـهٔ دوم:...حُسْـنًا وَإِن جَاهَـدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَـا لَيْـسَ لَـكَ بِـهِ عِلْـمٌ فَـلَا تُطِعْهُـمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُـمْ فَأُنَبِّئُكُـم بِمَـا كُنتُـمْ تَعْمَلُـونَ؛ وَالَّذِيـنَ آمَنُـوا وَعَمِلُـوا الصَّالِحَـاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِـينَ؛ وَمِـنَ النَّـاسِ مَن يَقُـولُ آمَنَّا بِاللَّـهِ فَـإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّـهِ جَعَـلَ فِتْنَـةَ النَّاسِ كَعَـذَابِ اللَّهِ وَلَـئِن جَاء نَصْرٌ مِّـن رَّبِّكَ لَيَقُولُـنَّ إِنَّـا كُنَّـا مَعَكُـمْ أَوَلَيْـسَ اللَّـهُ بِأَعْلَمَ...

ب. یـک قطعـهٔ سـه سـطری حـاوی قسـمتی از آیـهٔ ۵۵ سـورهٔ غافر

موزه ملی ایران

مـتن سـطور:...إِنَّ الَّذِيـنَ يُجَادِلُـونَ فِي آيَـاتِ اللَّـهِ بِغَـيْرِ سُـلْطَانٍ أَتَاهُـمْ إِن فِي صُدُورِهِـمْ إِلَّا كِـبْرٌ مَّـا هُـم بِبَالِغِيـهِ فَاسْـتَعِذْ بِاللَّـهِ إِنَّـهُ ...

۲۴. کتابخانه و موزهٔ ملی ملک

چهار قطعهٔ ۲ سـطری حاوی آیات ۳۳ تا ۳۸ سـورهٔ الروم و آیات۷۲ تا۷۸ سـورهٔ الرحمن

الف. آیات ۳۳ تا ۳۸سورهٔ الروم

متن سطور:...الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ...

...مِّنْهُـم بِرَبِّهِـمْ يُشْرِكُـونَ؛ لِيَكْفُـرُوا بِمَا آتَيْنَاهُـمْ فَتَمَتَّعُوا فَسَـوْفَ تَعْلَمُونَ؛

ب. آیات ۷۲ تا ۷۵ سورهٔ الرحمن

متن سطور:...مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ؛فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ؛لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا ...

ج. آیات ۷۵ تا ۷۷ سورهٔ الرحمن

متن سطور:... تُكَذِّبَانِ؛ مُتَّكِئِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ؛

د. آیات ۷۶ تا ۷۸ سورهٔ الرحمن

متن سطور:... حِسَانٍ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ؛ تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ؛

۲۵. موزه رضا عباسی تهران

دو قطعه، دو سطر شامل بخشی از آیات ۳۷ و ۳۸ سورهٔ العنکبوت و آیات ۴۵ و ۴۶ سوره سبأ

آیات ۴۵ و ۴۶ سورهٔ سبأ:

متن سطور:...وَمَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ؛ قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُم ...

۲۶. موزهٔ قرآن و کتابت مسجد صاحب‌الامر تبریز (۱۲)

یک قطعهٔ یک سطری حاوی آیهٔ ۶ سورهٔ لقمان

متن سطر: وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَن ...

۲۷. مجموعهٔ سید صادق خرازی تهران

یک قطعه‌دو سطری حاوی آیات ۵۲ تا ۵۴ سورهٔ الرحمن

متن سطور: فِيهِمَا مِن كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ؛ فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ؛ مُتَّكِئِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ...

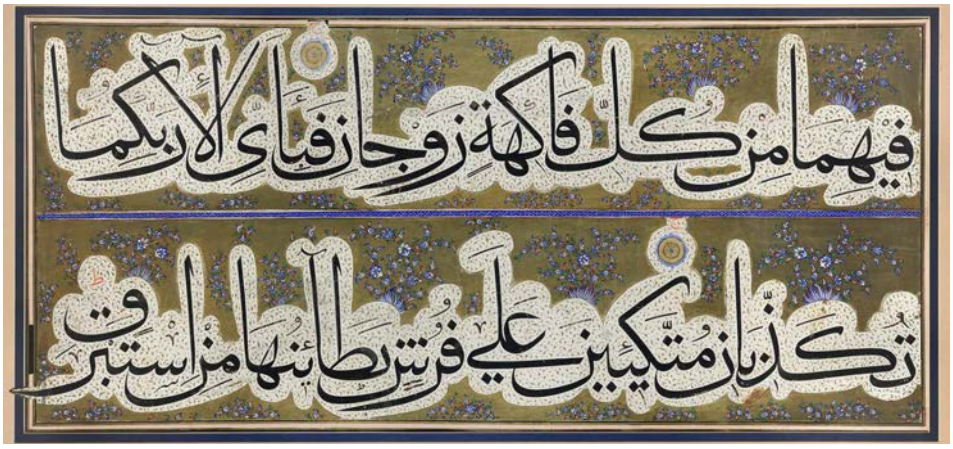
۲۸. موزهٔ خط و کتابت میرعماد در مجموعهٔ سعدآباد تهران

یک قطعهٔ یک سطری حاوی آیهٔ ۹ سورهٔ الحجرات

متن سطر:... اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا ...

موزه رضا عباسی تهران

صادق خرازی

فهرست اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری در مجموعه‌های ایران و جهان

سوره و آیات	تعداد اوراق	مجموعه و محل نگهداری
سوره الرحمن آیات ۵۲ تا ۵۴	۱ قطعه، ۲ سطر	مجموعه سید صادق خرازی تهران
سوره الحجرات آیه ۹	۱ قطعه، ۱ سطر	موزه خط و کتابت میرعماد در مجموعه سعدآباد تهران
سوره لقمان آیه ۶	۱ قطعه، ۱ سطر	موزه قرآن و کتابت مسجدصاحب‌الامر تبریز
سوره العنکبوت بخشی آیات ۳۷ و ۳۸ سوره سبأ آیات ۴۵ و ۴۶	۲ قطعه، ۲ سطر	موزه رضا عباسی تهران
سوره الروم آیات ۳۳ تا ۳۸ سوره الرحمن آیات۷۲ تا ۷۸	۴ قطعه، ۲ سطر	کتابخانه و موزه ملی ملک
سوره العنکبوت آیات ۴ تا ۱۰ سوره غافر آیه ۵۶	۱ قطعه (پشت و رو) ۲ قطعه ۳ سطر	بخش اسلامی موزه ملی ایران
سوره روم آیات ۷ و ۸ سوره العنکبوت آیات ۲و۳ سوره غافر آیه ۲۱	۱۲ قطعه، شامل ۱، ۲و ۳ سطری	کتابخانه و مرکز اسناد ملی ایران
سوره عنکبوت آیات ۵۲ تا۵۵سوره البروج آیات ۸ تا ۲۲ و سوره طارق آیات ۱ و ۲، سوره العلق آیات ۱ تا ۱۱	۵ قطعه، ۳ صفحه	کاخ موزه گلستان تهران
سوره الحجرات آیه ۶	۱ قطعه، نیمی از یک سطر	حراج‌خانه بونامز(۲۰۰۳م)
سوره سبأ آیات ۴۱ و ۴۲	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۹م)
سوره غافر آیه ۲۰	۱ قطعه، ۱ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۸م)
سوره انبیاء آیات ۴۹ تا ۵۵	۱ قطعه، ۱ صفحه	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۴م)
	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۲۰۰۰م)
سوره الرحمن آیات ۶۰ و ۶۵	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۱۹۹۹م)
سوره الاعراف آیات ۳۷ و ۳۸ سوره النور آیه ۱	۲ قطعه، ۳ سطر	حراج‌خانه ساتبیز لندن (۱۹۸۸م)
سوره الرحمن آیات ۶۰ تا ۶۵	۱ قطعه، ۲ سطر	حراج‌خانه درئوت فرانسه (۱۹۹۴م)
	۱ قطعه، ۱ سطر	حراج‌خانه کریستیز لندن (۱۹۹۳م)
یک سرسوره مذهب و آیه ۱ از سوره الروم	۳ قطعه، ۲ سطر	گالری آهوان لندن
سرسوره مذهب، سوره لقمان	۱ قطعه،۳ سطر	موزه توپقاپی‌سرای استانبول
سوره لقمان آیات ۱تا ۶ و سوره سبأ آیات ۴۶ تا ۵۴ و سوره فاطر آیه ۱	۲ قطعه، ۲ صفحه	مجموعه هنر اسلامی خلیلی لندن
سوره سبأ بخشی از آیات ۴۴ و ۴۵	۱ قطعه، ۲ سطر	موسسه مطالعات اسماعیلیه لندن
سوره غافر آیات ۱۸ و ۱۹	۱قطعه، ۲ سطر	موزه طارق رجب کویت
سوره الروم بخشی از آیات۳۰ و ۳۱	۱ قطعه، ۲ سطر	مجموعه دیوید کپنهاگ
سوره عنکبوت آیات ۲۵ تا ۲۹ سوره التغابن آیات ۳ تا ۸	۱ قطعه، برگ پشت و رو	مجموعه خصوصی جنوا ایتالیا
سوره جاثیه آیات۳تا ۹ و ۱۳تا۱۶	۱ قطعه (پشت و رو)، ۲ صفحه	مجموعه سودآور هوستون
سوره جاثیه آیات ۱۰ تا ۱۷ سوره المؤمن آیات ۲۱ و ۲۲ سوره غافر آیات ۲۰ تا ۲۱ سوره القصص آیات ۷۹ تا ۸۳ سوره القصص، آیات ۸۱ تا ۸۴	۶ قطعه، ۱ برگ (پشت و رو) و ۴ سطر(پشت و رو)	موزه متروپلیتن نیویورک

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های این پژوهش، تعداد اوراق پراکندهٔ قرآن بایسنغری در مجموعه‌های ایران و جهان بیش از تعدادی است که تاکنون پژوهشگران معرفی و منتشرکرده‌اند. در همین راستا و برخلاف نظریات دیوید جیمز که باور دارد متن این مصحف تنها بر یک وجه کاغذ نوشته شده و هیچ لت دوتایی سالمی از این قرآن باقی نمانده، اوراق اصیل این قرآن پشت و رو بوده و نمونه‌های یک‌رو، بعد از زمان استنساخ نسخه دوپوسته شده و به‌خاطر ساختار کاغذ مطبّق‌اش، به‌راحتی به صفحات یک‌طرفه تبدیل شده‌اند. همچنین دربارهٔ نحوهٔ ساخت و تولید کاغذ این مصحف پژوهش‌های علمی کمی انجام گرفته، حال آنکه علاوه‌بر بررسی و مقایسهٔ سبک خوشنویسی صفحات، می‌توان با تأملی بر جنس کاغذِ این اوراق نیز اصل یا جعل بودن نمونه‌های موجود را شناسایی کرد. یکی دیگر از نکات جالب توجه در میان اوراق پراکندهٔ این مصحف نسبت به مجموعهٔ کتابخانه و موزهٔ آستان قدس مشهد، وجود آیاتی از سور اعراف، انبیاء، نور، سبا و الحجرات است.

در همین زمینه فهرست‌هایی که محققینی چون مارتین لینگز، ابوالعلاء سودآور و علی‌اصغر ثابت‌جازاری ارائه داده‌اند، اطلاعات ناقصی دربارهٔ تعداد اوراق، ترتیب آیات و شناسایی برخی نمونه‌های موجود در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های ایران و جهان دارند و در این گفتار سعی گردید تا این نارسایی‌ها اصلاح گردند، هرچند اطلاعات ارائه شده در این مقاله در آینده و با پیدا شدن نمونه‌هایی تازه، تکمیل‌تر خواهند شد.

پانوشت

۱. رجوع کنید به: کاوسی، ولی‌الله، تیغ و تنبور:هنر دورهٔ تیموریان به روایت متون، انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۹.

۲. در میان مجموعه‌ها و موزه‌هایی که تاکنون موفق به انجام مرمت (با روش‌های علمی) و بازتولید کاغذ قرآن بایسنغری شده‌اند، می‌توان به موزهٔ متروپلیتن، مجموعهٔ خلیلی، کتابخانهٔ آستان قدس رضوی و کتابخانهٔ ملی ملک اشاره کرد؛ امّا در میان کل پروژه‌های مرمتی اوراق قرآن بایسنغری در جهان، بخش مرمت موزه متروپلیتن، به سرپرستی خانم یانا وان دایک (Yanna Van Dayke) بهترین و نزدیک‌ترین نتیجه را دربارهٔ بازتولید کاغذی مشابه (بافت و رنگ و چگالی) به‌دست آورد.

۳. بر اساس برخی منابع تاریخی به نظر می‌رسد نادرشاه شخصاً به سمرقند نرفته و در زمان تاج‌بخشی به پادشاه ترکستان، لطفعلی‌خان ولد علی‌بیک را به همراه بیست‌هزار سرباز برای سرکوبی طایفهٔ یوز به حوالی سمرقند فرستاده و احتمالاً وی اوراقی از این قرآن را به رسم پیشکش نزد نادرشاه به مشهد آورده و این صفحات احتمالاً پیش از مرگ نادر وارد کتابخانهٔ مشهد شده‌اند. در همین راستا نگارنده باور دارد که شاید پیش از مرگ نادر قرآن بایسنغری پاره‌پاره شده و از بین رفته بوده و تنها بخش اندکی از آن (حدود یکصد صفحه) باقی مانده بوده که همین اوراقی است که امروز در موزه‌ها و مجموعه‌های جهان پراکنده است.

۴. برای نمونه، گزارش‌هایی پراکنده از وجود سطوری از این قرآن در چند مجموعهٔ داخلی منتشر شده؛ ازجمله مجموعهٔ خانم عزت ملک، مجموعه محفوظی (که نگارنده تصویر و اطلاعات دقیقی در این دو مورد پیدا نکرد) و مجموعهٔ آقای میرزامحمدفیض‌مجتهدقمی در شهر قم که در قالب حکایتی در کتاب هزار یک حکایت قرآنی، امّا صحت آن قابل‌اعتماد و استناد نیست. (رجوع کنید به: محمّدی، محمّدحسین، هزار و یک حکایت قرآنی، نیلوفرانه،۱۳۹۳، حکایت ۹۹۴.)

۵. خوشبختانه مجموعه اوراق قرآن بایسنغری موجود در کتابخانه و موزهٔ مشهد، اخیراً و برای نخستین بار توسط مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی منتشر گردیده و به همین مناسبت نیز کتابچه (وجیزه)ای شامل چند مقالهٔ ارزشمند دربارهٔ این مصحف منتشر گردیده است. (برای مطالعهٔ بیشتر رجوع کنید به: فدائیان، مجید و دیگران، برگ‌هایی از قرآن کریم به خط بایسنغرمیرزا، مجموعهٔ مقالات، مشهد: مؤسسهٔ آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴)

۶. این قطعات، در مجموعهٔ دکتر بیانی وجود داشته‌اند و به‌ظاهر، تصاویر این اوراق در کاتالوگی در سال ۱۹۸۴م منتشر گردیده که متأسفانه با وجود پیگیری‌های فراوان نگارنده، تصاویر مدّنظر یافت

نشدند، هرچند این احتمال وجود دارد که سطور مذکور، بعدها به موزهٔ متروپلیتن فروخته شده و اکنون در میان اوراق موجود در این موزه باشند.

۷. لازم به یادآوری است، در فهرست کتابخانهٔ کاخ گلستان که خانم بدری آتابای در سال ۱۳۵۱ منتشر کرد، ذیل عنوان قرآن شمارهٔ۲۲۱، تعداد قطعات قرآن بایسنغر ،۴ عدد با شماره ثبت‌های ۹۸۲۸،۹۸۲۷، ۹۸۲۶و ۹۸۲۵. ذکر شده است.

۸. این دو صفحه به‌احتمال به همراه دیگر اوراق قرآن بایسنغر در سفر ناصرالدین‌شاه به قوچان، پس از زلزلهٔ سال ۱۳۱۳ و به فرمان وی به تهران و کاخ گلستان انتقال یافته‌اند.

۹. گویا این صفحه در گذشته در اختیار کتابخانهٔ ملی بوده و در همین راستا نیز نامه‌ای به کتابخانهٔ ملی فرستاده شده با مضمون درخواستی از طرف کتابخانهٔ آستان قدس مشهد مبنی بر انتقال آن به مشهد، که به دلیلی نامعلوم هیچ‌گاه این مبادله انجام نشده و بعدها این صفحه به کتابخانهٔ سلطنتی کاخ گلستان فرستاده شده و سال‌هاست که این اثر در کنار چهار صفحهٔ دیگر در آرشیو کتابخانهٔ کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

۱۰. در میان قطعات معرفی شده در آرشیو کتابخانهٔ ملی ایران، نگارنده تنها موفق به بررسی و انتشار ۳ قطعه شد، حال آنکه تعداد قطعات در بسیاری منابع ۱۲ قطعه ذکر شده که نیاز به بررسی‌های بیشتری دارد.

۱۱. در بخش اسلامی موزهٔ ملی ایران علاوه‌بر یک برگ پشت و رو و یک قطعهٔ سه سطری (با پوشش روغنی) که در سالن موزه به نمایش گذاشته شده‌اند، یک قطعهٔ سه سطری دیگر نیز وجود دارد که درحال حاضر در مخزن موزه نگهداری می شود.

۱۲. در سطر مذکور کاتب به‌جای واژه «لهو» به اشتباه «اهوا» نوشته است.

منابع

۱. آتابای، بدری، فهرست قرآن‌های خطی کتابخانه سلطنتی، تهران: کاخ‌گلستان،۱۳۵۱.

۲. افروند، قدیر، گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی، تهران: موزه ملی ایران،۱۳۷۵.

۳. حبیبی، عبدالحی، هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، کابل: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.

۴. شاکری، رمضانعلی، اترکنامه تاریخ جامع قوچان، تهران: امیرکبیر،۱۳۸۱.

۵. شایسته‌فر، مهناز، «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه‌های داخل و خارج»، فصلنامهٔ مطالعات هنر اسلامی، ش۱۰، ۱۳۸۸، صص۱۲۰ ـ۹۹

۶. عابدین‌پور، وحید و دیگران، «جایگاه خوشنویسی و خوشنویسان در جامعهٔ عصر تیموری»، مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال ۴۲، ش ۸۴، ۱۳۸۹، صص۱۴۱ـ ۱۷۰.

۷. گلچین‌معانی، احمد (۱۳۴۷) گنجینه قرآن آستان قدس رضوی، مشهد۱۳۴۷.

8-Blair, Sheila S. (2006) Islamic Calligraphy, Edinburgh University Press, pp. 265-266.

9-Haldane, D. (2007) “Arts of the Celestial Pen: Qur’ans from the Library of the Institute of Ismaili Studies”, in: Word of God , Art of Man , ed.: Fahmida Suleman, Oxford University Press, pp. 56-58.

10-Gray, B.(1979) The Arts of the Book in Central Asia, Paris and London, p. 11, pl. 2.

11-James, D. (1988) Qur’ans of the Mamluks, Alexandria Press and Thames & Hudson.

12-James, D. (1992) After Timur; The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, Vol III, The Nour Foundation, Azimuth Editions & Oxford University Press, pp.18-23.

13-Soudavar, A. (1992) Arts of the Persian Courts; Selections from the Art and History Trust Collection , Rizzoli, NewYork.

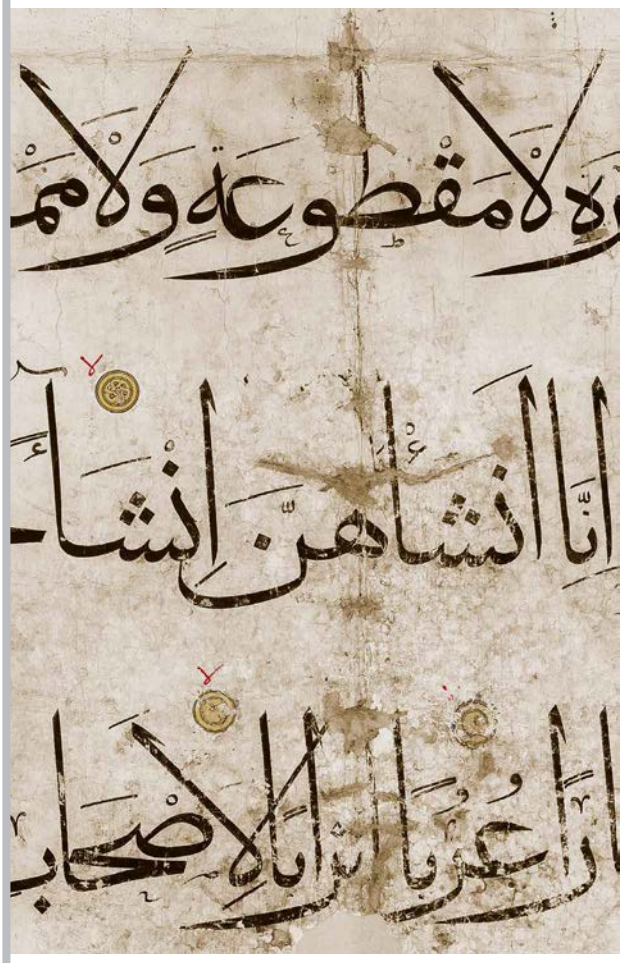
14-Lentz, T. & Lowry, G. (1989) Timur and the Princely Vision, Washington D.C.

15-The Arts of Islam (1976), Exhibition Catalogue, The Hayward Gallery, London, no. 558.

منابع اینترنتی

Ahuan Gallery /www.ahuan.co.uk

Metropolitan Museum of Art / www.metmuseum.com

اسناد مرتبط با قرآن بایسنغری در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

نرگس سیبویه*

چکیده

از قرآن بزرگ آستان قدس که به‌اشتباه به بایسنغر نسبت داده شده، تنها شماری برگ پراکنده باقی مانده و هیچ برگی از آغاز و انجام نسخه که دربردارندهٔ اطلاعاتی دربارهٔ‌کاتب یا زمان دقیق کتابتش باشد به‌جا نمانده است. از این‌رو محققان برای آگاهی از سرگذشت این قرآن ناچارند بر مدارک و شواهد فرعی تکیه کنند. بخشی از مدارک مربوط به این قرآن، اسنادی است که به برگ‌های محفوظ در آستان‌قدس‌رضوی اختصاص دارد. برخی شواهد گواه انتقال یک یا چند برگ از این قرآن به مجموعهٔ‌آستان قدس رضوی در سال‌های پایانی سدهٔ‌دوازدهم است، با این حال به جز یک ضرب مهر بر یکی از برگ‌ها، سند دیگری در این زمینه در دست نداریم. اسناد کنونی مربوط به عصر قاجار و پهلوی است و موضوع‌شان مرمت برگ‌ها، انتقال برگ‌های باقی‌مانده از بقعهٔ امامزاده ابراهیم جهت مرمت و نگهداری و تهیهٔ قاب برای برگ‌های محفوظ در موزه است. یک نمونه نیز به مکاتباتی میان خزانه‌داری کل سابق با کتابخانهٔ آستان قدس رضوی دربارهٔ یک برگ تازه‌یاب در این مجموعه مربوط است. این مقاله به بررسی محتوای این اسناد اختصاص داده شده است.

* کارشناس صنایع دستی
narges_sibuye@yahoo.com

مقدّمه

تاریخ‌نگار برای اینکه بتواند با نگاهی ژرف‌تر تاریخی بنویسد که به تاریخ درجه اوّل، نزدیک باشد باید همهٔ‌مدارک ممکن را وارسی کند تا شاید سرنخی از رویدادهای گذشته بیابد و با کنار هم نهادن‌شان روایتی برمبنای عقل و منطق عرضه کند که بیشترین انطباق با عینیت تاریخی داشته باشد. چگونگی تولید و سرگذشت قرآن بایسنغری از پدیده‌های مبهم تاریخ کتابت و کتاب‌آرایی جهان اسلام است که به‌رغم اهمیتش، اطلاعات بسیار ناچیزی از آن در دست است. به سبب پراکندگی برگ‌های این قرآن و نبود سندی که از کاتب و محل کتابت و حتی زمانِ حدودی تولیدش اطلاع دهد، تاکنون فرضیاتی متفاوت دربارهٔ‌آن عرضه شده است. حتی وضع برگ‌های آن از زمان وقف چند برگ اوّلیه بر حرم امام رضا(ع) و سپس انتقال باقی‌ماندهٔ‌برگ‌ها از بقعهٔ امامزاده ابراهیم قوچان به این مجموعه نیز تا حدودی نامشخص و مبهم است. با این حال در مرکز اسناد آستان قدس رضوی چند سند دربارهٔ‌این اثر در دست است که تا حدودی اطلاعاتی دربارهٔ‌آن به دست می‌دهد. این مقاله به بررسی این اسناد اختصاص دارد و کوشش بر این است با تفسیر اسناد، اطلاعات تازه‌ای دربارهٔ‌آن به‌دست آید.

تعداد و موضوع اسناد

در مرکز اسناد آستان قدس رضوی هشت سند نگهداری می‌شود که سه سند مستقیماً دربارهٔ‌قرآن بایسنغری است و پنج سند مربوط است به اموری دیگر که در حاشیه یا برخی صفحات آن‌ها از قرآن بایسنغری سخن رفته است. در حال حاضر بررسی هفت سند میسّر بوده که متن شش سند در دست است: دو سند مربوط به عصر قاجار که به پرداخت دستمزد کسرنویس و صحاف اختصاص دارد، یک سند که به انتقال برگ‌های موجود در بقعهٔ امامزاده ابراهیم به آستان قدس جهت مرمت و نگهداری صحیح دلالت دارد، یک سند به مرمت قرآن‌های کتابخانه از جمله قرآن بایسنغری متعلق است، یک سند دربارهٔ پرداخت دستمزد موزه‌آرایی جهت نصب اوراق قرآن بایسنغری، یک سند مکاتبه‌ای است میان خزانه‌داری کل و کتابخانهٔ‌آستان قدس در باب یک برگ وصولی از یک تجارت‌خانه جهت صدور جواز و سند آخر که به تهیهٔ قاب جهت نصب پنج برگ در موزهٔ‌قرآن اختصاص دارد.

سند شمارهٔ ۲۹۰۴۵/۱۰

این سند، اوراق وصول پرداخت مواجب آستان قدس رضوی در ذی‌الحجه سال ۱۲۷۷ق است که برگ دهمش به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. متن سند چنین است:

«برات صادر شد/... مبلغ دو تومان رایج خزانه عامرهٔ‌اشرفی حسب الالتفات/ سرکار بندگان عالی دام اجلاله المتعالی واصل و عاید عالیحضرت ملا رجبعلی خادم آستانه مقدسه گردید/ و کان ذلک تحریرا فی شهر ذی‌الحجه‌الحرام ۱۲۷۷» در پایین ضرب مهری با سجع «رجبعلی».

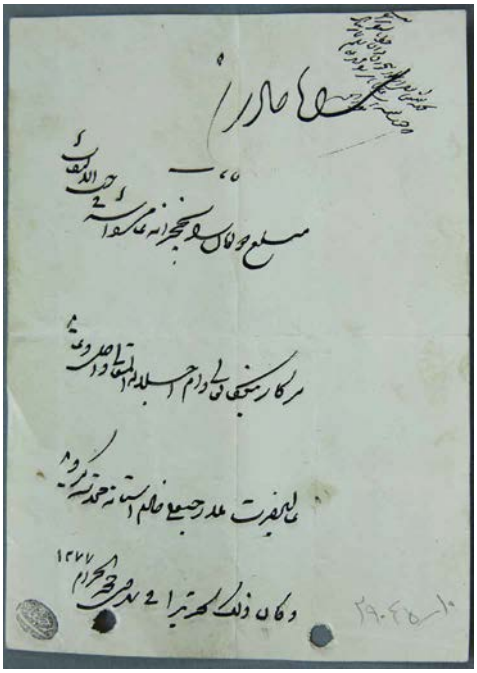
در گوشهٔ‌بالای سند به صورت مورّب به قلم خفی نوشته‌اند: «بجهه نوشتن لوحی از سطور پنج ورق قرآن به خط بایسنغر [.../...] که خوب نوشته است [.../.../.../...]»

متن اصلی سند اطلاع چندانی دربارهٔ‌قرآن به دست نمی‌دهد امّا توشیح سند به‌رغم اختصار، بسیار مفید است چرا که اوّلاً ارتباط متن را با قرآن بایسنغری روشن می‌کند و از این طریق می‌توان دریافت ملارجب‌علی این مبلغ را بابت کسرنویسی یک لوح از قرآن بایسنغری در حین مرمت دریافت کرده و ثانیاً مشخص می‌شود این مبلغ جهت کتابت بخش ناقص متن یک یا چند برگ از برگ‌های قرآن بایسنغری است و این بدان معناست که برخی از سطور این قرآن بازنویسی شده است. گواهی نویسندهٔ‌سند بر کیفیت خوب کتابت بدان معناست که تشخیص خط نونویس از خط اصلی احتمالاً نمی‌تواند آسان باشد. همچنین از این توشیح درمی‌یابیم در آن زمان صرفاً پنج ورق از قرآن بایسنغری در کتابخانهٔ‌آستان قدس رضوی نگهداری می‌شده است.

در میان پنج برگ قدیمیِ قرآن بایسنغری، برگی متعلق به آیات پایانی سورهٔ‌المطففین و آیات آغازین سورهٔ‌الانشقاق موجود است که بخشی از سطور بالای این دو صفحه نونویس می‌نماید، همچنین بخشی از سرسوره نیز نوساز و نونویس است. ازاین‌رو گمان می‌رود این سند با این برگ مرتبط باشد. گفتنی است برگ‌ها و رقعه‌های متعدد دیگری نیز در مجموعهٔ‌کنونی آستان قدس مرمت و بازنویسی شده که پیش‌تر در بقعهٔ امامزاده ابراهیم بوده است. دلیل ارتباط این صفحهٔ‌خاص با سند مذکور وجود ضرب مهرها و عرض دیدهای عصر قاجار است که نشان می‌دهد این برگ به مجموعهٔ‌قدیمی آستان قدس متعلق بوده است.

دربارهٔ‌رجب‌علی، کسری‌نویس این قرآن، اطلاعی در

دست نیست تنها می‌توان حدس زد او همان رجب‌علی، زرگرباشی آستان قدس رضوی، در همین سال‌ها باشد، کسی که کتیبه‌های ثلث و نستعلیق صحن جدید را در سال‌های ۱۲۸۲ و ۱۲۹۵ق کتابت کرد و ناظر اجرای طلاکاری ایوان طلای ناصری نیز بود. از او چند کتیبهٔ‌مهم به‌جا مانده که برخی از آنها عبارت است از کتیبهٔ‌حاشیهٔ‌ایوان شمالی صحن جدید به قلم ثلث، کتیبهٔ‌کمرکش همان ایوان حاوی قصیده‌ای از میرزا سعید مؤتمن‌الملک، به قلم نستعلیق و دو کتیبهٔ‌مرتبط به هم در بغل‌کش ایوان طلای ناصری در صحن جدید.[1] از او آثار زرگری بسیاری نیز در حرم امام رضا(ع) به‌جا مانده است.[2]

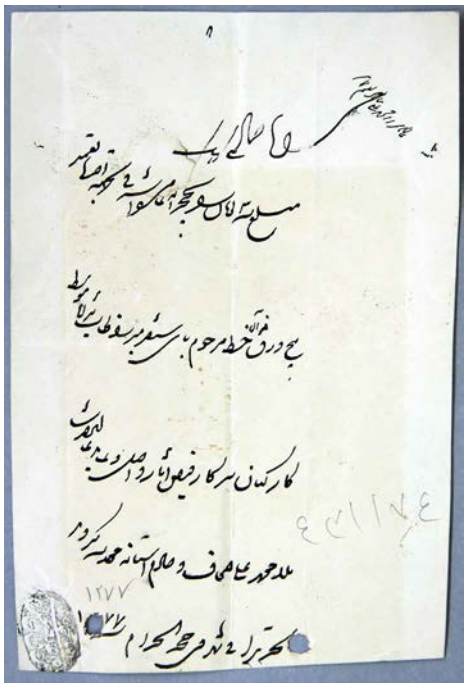

تصویر ۱. سند شمارهٔ ۲۹۰۴۵/۱۰ مربوط به کسری‌نویسی قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ق.

سند شمارهٔ ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴

این سند نیز مانند نمونهٔ قبل، قبض وصول وجوهات کارکنان آستان قدس است که برگ چهارمش به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. به‌موجب این سند سه تومان رایج خزانه به ملامحمّدعلی صحاف جهت تعمیر پنج ورق قرآن بایسنغری پرداخت شده است. (تصویر ۲) متن سند به این شرح است:

«برات صادر شد ... / مبلغ سه تومان رایج خزانهٔ‌عامرهٔ‌اشرفی بجهه تعمیر پنج ورق قرآن خط مرحوم بایسنغر میرزا طاب ثراه بتوسط/ کارکنان سرکار فیض آثار واصل و عاید عالیحضرت/ ملا محمدعلی صحاف و خادم

تصویر ۲. سند شمارهٔ ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴ مربوط به مرمت پنج برگ از قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ق.

آستانه مقدسه گردید/ تحریرا فی شهر ذی‌الحجه‌الحرام ۱۲۷۷» و در پایین سمت چپ ضرب مهری با سجع: «المتوکل علی الله عبده محمدعلی».

در بالا توشیحی است با این عبارت: «عالیجاه میرزا محمدعلی [...] تسلیم نماید».

این سند با سند پیشین ارتباط دارد چراکه هر دو در ذی‌الحجهٔ‌سال ۱۲۷۷ق تهیه شده است و نشان می‌دهد اوّلاً در این زمان پنج برگ قرآن مرمت اساسی شده است و ثانیاً محمّدعلی صحاف با رجب‌علی در یک زمان به مرمت این برگ‌ها مبادرت ورزیدند.

مشابه اسناد اخیر، سندی دیگر به شمارهٔ۴۶۶۶۱ مربوط به اسناد حسابداری یکم اسفند سال ۱۳۲۵ش در ۴۳ صفحه در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که در صفحات ۴۲ و ۴۳ آن به پرداخت دستمزد هزینه نجاری جهت آماده‌سازی موزهٔ‌آستان قدس برای قرار دادن اشیا از جمله برگ‌هایی از قرآن بایسنغری اختصاص دارد.

سند شمارهٔ ۶۳۱۹۲

این نمونه، سندی نسبتاً مفصل در نُه صفحه به تاریخ ۱۳۴۳ق است که به شرح انتقال برگ‌ها و رقعه‌های

آسیب دیدۀقرآن بایسنغری از بقعۀ امامزاده ابراهیم به کتابخانۀآستان قدس اختصاص دارد. گویا در این سند شرح وضع نامناسب نگهداری اوراق در بقعۀ امامزاده ابراهیم و شمار اوراق و رقعه‌ها بیان شده است امّا به سبب در دست نبودن متن آن، بیان جزییات بیشتر میسّر نیست.

سند شمارۀ ۶۳۱۹۳

در صفحۀهشتم این سند به تاریخ ربیع‌الاول ۱۳۴۳ق، از ضرورت عرض نسخه‌های خطی کتاب‌خانه سخن رفته که گویا برخی از این نسخ بسیار آسیب دیده است و عرض دیدشان میسر نیست. از این رو نویسندۀسند، میرزافضل‌الله بدایع‌نگار، از امیر لشکر شرق، جان‌محمّدخان امیرعلایی، درخواست کرده که سه صحاف دیگر، افزون بر دو صحاف مشغول در کتابخانه، جهت تعمیر نسخ خطی قدیمی کتابخانه به علاوۀقرآن بایسنغری استخدام کنند. متن سند چنین است:

«مورخه ۱۲ شهر ربیع‌الاول ۱۳۴۳

مطابق ۱۹ برج میزان [؟]۱۳۰

مقام منیع بندگان آقای امیر لشکر شرق دامت شوکته

عرض قرآنخانۀمقدسه منتهی شدت بسی پاره‌های قدیمه (۸۰۰)/ سالۀپیش که بطور اوراق زیارت گردیده است و بآنحال نمیتوان / عرض دید اسباب معطلی شده است و سرکار آقای دیلمی هم بیش از/ دو نفر صحاف بقرآنخانه نفرستاده‌اند- هم قرآن خط بایسنغر / معطل مانده و هم جزوات و سی‌پاره‌ها باعث تعویق عرض گردیده/ مستدعی است مقرر فرمائید اقلاً سه نفر صحاف دیگر ضمیمه نمایند / تا لااقلّ با پنجنفر صحاف شاید بتواند عرض جزوات و قرآن خط بایسنغر را تمام نماید/ غلام دربار امامت بدایع‌نگار آستان قدس».

بر اساس اسناد سال ۱۲۷۷ق که کمی پیش‌تر ذکر شد می‌دانیم در سدۀسیزدهم پنج ورق از قرآن بایسنغر در کتابخانه بوده است. به استناد عرض دیدهای مکرر ثبت شده بر این اوراق از سال ۱۱۹۶ق، تأکید بر معطل ماندن و مشکلات قرآن بایسنغر در این سند به آن پنج برگ مربوط نیست بلکه اشاره دارد به برگه‌ها و رقعه‌هایی که در آن زمان به‌تازگی از بقعۀ امامزاده ابراهیم به کتابخانه رسیده امّا هنوز به صورت اوراقی منسجم که امکان احصا و وارسی داشته باشد در نیامده بوده است. این درخواست جهت تسریع در امر صحافی رقعه‌های پراکنده و سامان دادن به آن برگ‌هاست.

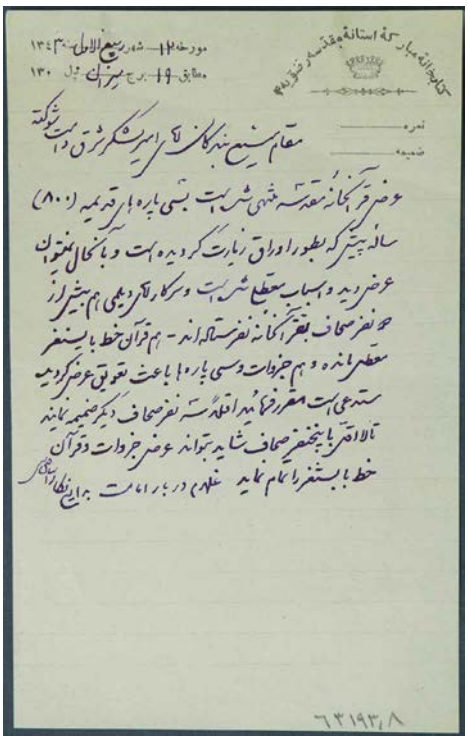
سند شمارۀ ۶۴۵۸۲

این سند مربوط به مکاتبات بین خزانه‌داری کل و کتابخانۀآستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۰۶/۱۱/۱۷ و ۱۳۰۶/۱۲/۲۲ش است که به توضیح مشخصات قرآن بایسنغری اختصاص دارد. این سند شرح مشخصات تک برگی است که جهت تهیۀ جواز خروج از کشور به خزانه‌داری کل رسیده و از این حیث اهمیت دارد که حاوی شرح دقیقی از شرایط و مشخصات این قرآن در سال ۱۳۰۶ در کتابخانۀ آستان قدس است. از جمله اینکه درمی‌یابیم در این زمان بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعۀ امامزاده ابراهیم مرمت و وصالی شده بود.

در نامۀنخست که از خزانه‌داری کل ارسال شده در چند بند مشخصات دقیق قرآن بایسنغری جهت تطبیق با برگ واصلۀخزانه‌داری، خواسته شده است. متن نامه چنین است:

«نیابت محترمه تولیت آستانه قدس حضره رضوی /

چون هرگونه کتب و نفائس و خطوط عتیقی که تجار عتیقه فروش بخارج حمل مینمایند مطابق قوانین و نظامات به خزانه‌داری کل محاسبات ؟؟ مراجعه و در صورتیکه از اموال مسروقه دولتی یا مشاهد متبرکه نباشد جواز لازم برای عبور از سرحد صادر می‌گردد لهذا احتراماً زحمت میدهد:/

تصویر ۳. سند شمارۀ ۶۳۱۹۳، درخواست استخدام صحاف در کتابخانه جهت مرمت قرآن‌های قدیمی و قرآن بایسنغری

یک ورق کلام الله خط منسوب به بایسنغر از تجارتخانه برای صدور جواز به خزانه‌داری کل ارسال و مظنون به سرقت از کتابخانه قدس رضوی شده است که محتاج تحقیقات از حوزهٔآن تولیت [...] شده ایم علیهذا برای تحقیق دقیق در اینموضع اصل آیات مندرجه در صفحه و قطع صفحهٔمزبور / که بر طبق صورت ضمیمه [؟] ملاحظه خواهند فرمود متمنی است دستور فرمایند سوالات ذیل را با کمال دقت تحقیق و جواب مرقوم دارند:/

معلوم دارند که در کتابخانهٔمبارکه رضوی کلام‌الله خط بایسنغری یک جلد یا دو جلد و یا بیشتر است و در هر صورت در هر صفحه چند سطر کتابت شده است.

اصل آیات این صفحه که ضمیمه است در هر یک از کلام‌الله‌های موجود کتابخانه مبارکه وجود دارد یا کسر است.

سرسور و اسامی سور به طلا تماما نوشته شده یا خیر.

بین‌السطور جدول مذهب دارند یا خیر.

صفحات کلام‌الله اعم از یک مجلد یا بیشتر تعمیر است و وصالی از حیث کاغذ و مرکب و قلم برون از کلمات و اینگونه آثار در آنها وجود دارند یا خیر.

طول و عرض کلام‌الله‌های موجود کتابخانه مبارکه را صحیحاً یقین و مرقوم دارند.

کلام‌الله‌های موجود در کتابخانه آیا یک رو تحریر یا صفحات و اوراق دو رو نوشته شده‌اند.

[صفحهٔ۲]

و در خاتمه خزانه داری کل منتظر است جواب سوالات فوق را با هرگونه اطلاعاتی که ممکن است گماشتگان آستانهٔ/ قدس رضوی از روی کمال دقت تحقیق و سریعاً مرقوم و ارسال دارند که تکلیف ورق مذکور که برای صدور جواز آورده‌اند معلوم گردد.

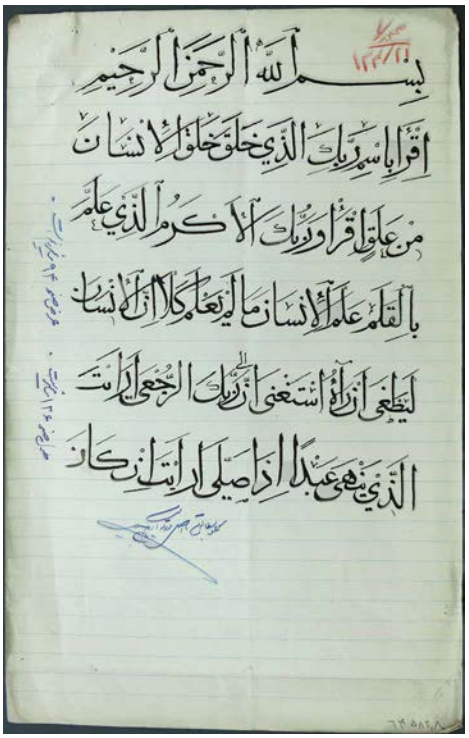
خزانه دار کل»

در صفحهٔپیوست نامه آیات آغازین سورهٔعلق را به قلم ثلث کتابت کرده و در حاشیه، اندازهٔورق را ۹۴×۱۳۶ سانتی‌متر ثبت کرده‌اند. (تصویر ۴)

پاسخ تولیت وقت آستان قدس به خزانه‌داری کل به این شرح است:

«تاریخ ۲۲ اسفند ماه ۱۳۰۶/ خزانه داری کل دولت علیه ایران/

در جواب مراسله محترمه نمره..... با تقدیم تشکر از این دقت و توجه خاطر / عالی را مستحضر میدارد که در کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی (ع) قرآنهائیکه/

تصویر ۴. صفحهٔپیوست درخواست خزانه‌داری دربارهٔمشخصات قرآن بایسنغری، سند شمارهٔ ۶۴۵۸۲/۰۰۰۸

مسلم باشد خط میرزا بایسنغر است متعدد نیست فقط یک نمونه مسلم از کتابت میرزا / بایسنغر موجود است که آنهم ناقص میباشد و چون اوراق و اسناد آستان قدس مکرر/ دستخوش انقلاب گردیده است سابقه تاریخی آن را نمیتوان معین نمود. / آنچه از ثبت‌های سابق مسلم میشود این است که از هشتاد سال قبل تا کنون پنج / صفحه از این کلام الله در آستانه بوده است ودر پنج سال قبل آقای امیر لشکر / حسین آقاخان خزاعی ۵۲ قطعه کوچک و بزرگ از همین قرآن را در یکی از امام زاده‌های / قوچان پیدا کردند و بکتابخانه مبارکه آستان قدس فرستادند که مشغول صحافی / و ترمیم آنها هستند و ظاهرا پس از صحافی بیست صفحه شود علائم و مشخصات این / کلام اله بقرار ذیل است.

کاغذ آن ترمه رنگ و آهاردار و بقدر کفایت ضخیم است.

متن آن دارای ۱,۶۵ متر طول و ۰,۹۶ عرض است.

خط ثلث و هر صفحه دارای هفت سطر است.

هر دو روی صفحه نوشته شده.

در آخر آیات مبارکات فوق کلمه آخر گلی مدور

بقدر یک قطعه مسکوک پنجقرانی / نقره مذهب شده است.

اسامی سور با آب طلا نوشته شده و اطراف آن تذهیب شده است.

فاصله بین السطرین غیر از سطر اول و آخر در حدود ۰٫۲۲ سانتیمتر است.

سطر اوّل و آخر پنج الی شش سانتیمتر با خط حاشیه چهار طرف فاصله دارد / البته از صفحه بعلامات قبل‌الذکر یا قطعه از صفحه دیده می‌شود متعلق باستان قدس خواها [خواهد] بود و این بنده تصور مینماید این صفحه که در خزانه‌داری کل ارائه شده / اگر دورو و دارای همین علائم باشد جزء همین کلام‌الله است که یک سطر آنرا/ بریده‌اند زیرا عرض آن مطابق عرض اوراق موجود در کتابخانه مبارکه است/ و فقط از حیث طول بقدر یک سطر کوتاه است.

تولیت آستان قدس»

آن‌طور که از متن این نامه‌ها برمی‌آید این برگ یک سطر بریده دارد و یک روست. یک رو بودن این اوراق به این دلیل است که کاغذ قرآن بایسنغری از نوع مطبّق و دوپوسته شده است.[۳] علاوه بر این به نظر می‌رسد بعد از ارسال پاسخ مسئولان کتابخانه، انتساب این برگ به قرآن بایسنغری برای مسئولان خزانه‌داری کل مسجّل شد؛ زیرا جوازی برای صدور این برگ از ایران صادر نشد و اکنون این برگ در کتابخانۀکاخ گلستان نگهداری می‌شود.

سند شمارۀ ۳۱۳۹۴

این سند به مکاتباتی جهت تهیۀ قاب چوبی برای پنج ورق قرآن بایسنغری اختصاص دارد و به‌رغم برگ‌های فراوان، اطلاعات چندانی در بر ندارد و بیشتر حاکی از بروکراسی اداری برای انجام کاری ساده در تشکیلات وقت آستان قدس رضوی است. این مکاتبات در دوازده نامۀ اداری میان ادارۀکتابخانه، حسابداری، کارپردازی و نایب‌التولیه رد و بدل شده و قدیمی‌ترین نمونۀ در دست، سواد نامه‌ای از رییس کتابخانه به قائم مقام تولیت در باب هزینۀ تهیۀ پنج قاب، حدود چهار هزار ریال، به تاریخ ۱۳۳۱/۲/۱۱ است. آخرین نامۀموجود به تاریخ ۱۳۳۱/۱۲/۶ش، قبض تحویل شیشه برای قاب‌های مذکور از طرف رییس کتابخانه خطاب به ادارۀکارپردازی است. گفتنی است شیشه جدا از قاب تهیه شده و بر اساس تاریخ این نامه‌ها روی‌هم‌رفته حدود یک سال تهیۀ این اقلام در دستگاه آستان قدس رضوی زمان برده است.

نتیجه

از مطالعۀ این اسناد چند نکته برمی‌آید: نخست زمان مرمت پنج برگ اوّلیۀ محفوظ در کتابخانۀآستان قدس رضوی، یعنی سال ۱۲۷۷ق و کسانی که در این مرمت نقش داشته‌اند ازجمله رجب‌علی، کسری‌نویس بخش‌های مفقوده و ملامحمّدعلی صحاف. همچنین درمی‌یابیم برگ‌ها و رقعه‌های موجود در بقعۀ امامزاده ابراهیم، ۵۲ قطعه، در سال ۱۳۴۳ق به کتابخانۀآستان قدس رضوی رسیده و در همین سال جهت مرمت و عرض دید آنها چند صحاف استخدام شده‌اند. دیگر اینکه در سال ۱۳۰۶ش بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعۀ امامزاده ابراهیم مرمت شده و مشخصات آنها در نامه‌ای به اطلاع خزانه‌داری کل رسیده است. این گزارش سبب ممانعت از خروج یکی از برگ‌های این قرآن به خارج از کشور شد. در سال ۱۳۳۱ش نیز قاب‌هایی جهت نصب پنج ورق از قرآن بایسنغری در موزه تهیه شد که این بدان معناست از همین سال، این پنج ورق در موزه به معرض تماشا درآمد.

پانوشت

۱ . عزیز الله عطاردی، *تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱، ص؟

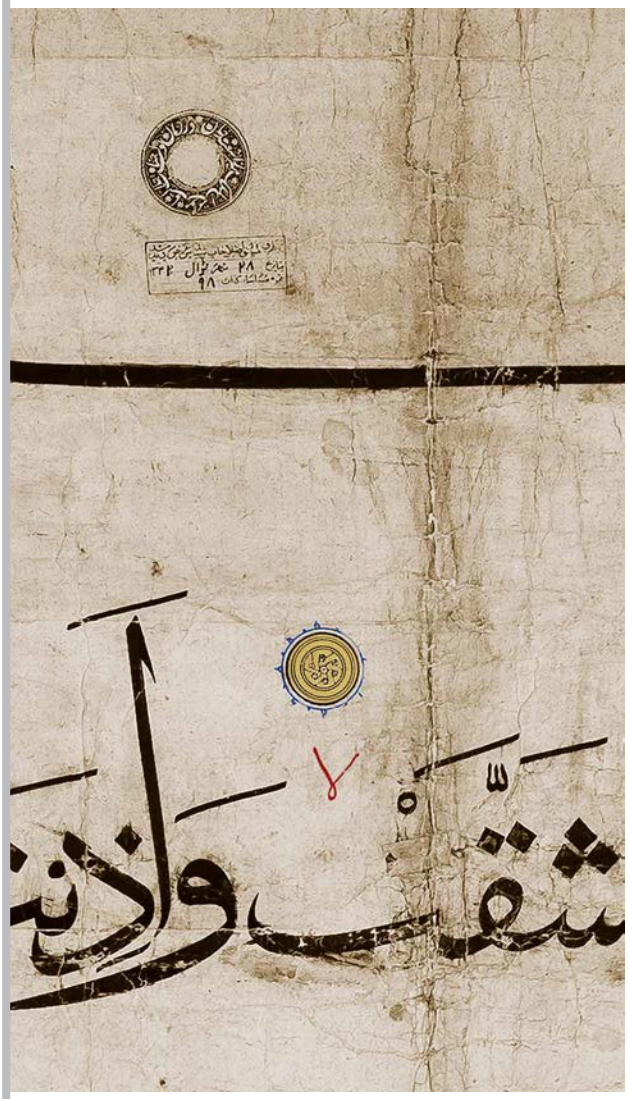
۲ . رضا نقدی، زرگری در آستانه، *دایرةالمعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳، ص۵۲۰

منابع

۱. صحراگرد، مهدی، «سرگذشت قرآن بایسنغری»، *وجیزۀقرآن بایسنغری*، مشهد: مؤسسۀآفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی،۱۳۹۴.

۲. عطاردی، عزیز الله، *تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱.

۳. نقدی، رضا، «زرگری در آستانه»، *دایرةالمعارف آستان قدس رضوی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳.

چگونگی وارسی پنج برگ وقفی قرآن بایسنغری در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به استناد مهرها و عرض دیدها

مهدی صحراگرد*، مریم شهریاری**

چکیده

بـر پنـج بـرگ از قرآن بایسـنغری مهرها و عرض دیدهایی اسـت که به اسـتناد کهن‌ترین‌شـان ایـن پنـج برگ دسـت‌کم از سـال ۱۱۹۶ق در ایـن مجموعه موجود بـوده اسـت. ایـن نکتـه نشـان می‌دهـد ایـن برگ‌هـا پیـش از انتقـال برگ‌هـای بقعـهٔ امـام‌زاده ابراهیـم، مسـتقیماً بـر حرم امام رضا(ع) وقف شـده و دسـت کم پس از انتقال‌شـان از سـمرقند به خراسـان سرگذشـتی متفاوت داشـته‌اند. بررسـی مهرهـا و عرض‌هـای ثبت شـده بر ایـن برگ‌ها نشـان می‌دهد در کتابخانهٔ آسـتان قـدس رضـوی دو روش بـرای وارسـی نسـخه‌ها رایج بوده اسـت: نخسـت وارسـی درونـی کتابخانـه کـه اغلـب بـدون ضرب مهـر رسـمی اسـت، دو دیگـر وارسـی رسـمی و فهرسـت‌برداری نسـخه‌ها کـه بـا حضـور متولـی یـا نماینـدهٔ‌او انجـام می‌شـده اسـت. عـلاوه بـر ایـن، سـه گونـه مهـر در ایـن میـان بـه‌کار رفتـه کـه عبـارت اسـت از مهـر مخصـوص متولـی، مهـر مربـوط بـه وارسـی غیررسـمی کتابخانـه و مهـر وقـف. فـرم مهرهـای ضرب‌شـده بـر ایـن پنـج بـرگ نیـز بسـیار متنـوع اسـت و سـیر تحـول روشـنی از سـنت حکاکـی و مهرکنی مشـهد در عصر قاجـار را نشـان می‌دهـد.

* . گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
M.Sahragard@Mshdiau.ac.ir

چکیده

بـر پنج برگ از قرآن بایسـنغری مهرها و عرض دیدهایی اسـت کـه به اسـتناد کهن‌ترین‌شـان ایـن پنج برگ دسـت‌کم از سـال ۱۱۹۶ق در ایـن مجموعـه موجـود بـوده اسـت. این نکتـه نشـان می‌دهـد این برگ‌هـا پیـش از انتقـال برگ‌های بقعـۀ امـامزاده ابراهیـم، مسـتقیماً بـر حـرم امـام رضـا(ع) وقـف شـده و دسـت کـم پـس از انتقال‌شـان از سـمرقند به خراسـان سرگذشـتی متفـاوت داشـته‌اند. بررسـی مهرهـا و عرض‌هـای ثبـت شـده بـر ایـن برگ‌هـا نشـان می‌دهـد در کتابخانۀ آسـتان قدس رضوی دو روش برای وارسـی نسـخه‌ها رایج بوده اسـت: نخسـت وارسـی درونی کتابخانه که اغلب بـدون ضرب مهـر رسـمی اسـت، دو دیگـر وارسـی رسـمی و فهرسـت‌برداری نسـخه‌ها کـه بـا حضـور متولی یـا نمایندۀ‌او انجـام می‌شـده اسـت. عـلاوه بر این، سـه گونه مهـر در این میـان بـه‌کار رفته که عبارت اسـت از مهـر مخصوص متولی، مهـر مربـوط بـه وارسـی غیررسـمی کتابخانـه و مهـر وقف. فـرم مهرهای ضرب‌شـده بـر این پنج برگ نیز بسـیار متنوع اسـت و سـیر تحـول روشـنی از سـنت حکاکـی و مهرکنـی مشـهد در عـصر قاجـار را نشـان می‌دهد.

مقدمه

بـر پنـج بـرگ از برگ‌هـای قرآن بایسـنغری محفـوظ در کتابخانـه و گنجینۀ‌قـرآن آسـتان قـدس رضـوی ضرب مهـر و عرض‌هایـی وجود دارد که بخشـی از سرگذشـت ایـن قرآن را برملا می‌کند. «عرض» یادداشـتی اسـت بر روی برگ نخست یـا پایانـی نسـخه‌های خطی کـه بر تعلق آن نسـخه به یکی از کتابخانه‌هـای پادشـاهی، دسـتگاه یـا آسـتانۀ‌خانقاهی یـا مذهبـی در زمـان نـگارش آن یادداشـت دلالـت می‌کنـد. عـرض گویـای آن اسـت کـه در تاریـخ نـگارش یادداشـت، نسـخۀ‌مذکور تفتیـش، بازدیـد و ثبـت و ضبط شـده اسـت.[۱] غالبـاً در زیـر عبـارت عـرض، ضرب مهـری اسـت کـه مؤیّـد درسـتی عـرض و نیز نشـان ویژۀ‌عارض اسـت. در تشـکیلات آسـتان قدس رضوی غالباً مسـئول کتابخانـه به‌همراه تولیت یـا نمایندۀ‌تولیـت به مناسـبت‌هایی خـاص یا طبـق برنامه‌ای مشـخص نسـخه‌های نفیس کتابخانه را وارسـی می‌کردند و بـا عرض‌نـگاری بـر بـرگ پایانـی نسـخه، آنهـا را در فهرسـت ضبـط کـرده یا با فهرسـت‌های پیشـین مطابقـت می‌دادند.

درج عـرض و ضرب مهـر بـر ایـن برگ‌هـا گویـای ایـن واقعیـت اسـت کـه ایـن پنج برگ پیـش از انتقـال برگ‌های موجـود در بقعۀ امامزاده ابراهیم به کتابخانۀ‌آسـتان قدس بـر ایـن مجموعـه وقـف شـده اسـت. ازایـن‌رو سرگذشـت ایـن پنـج بـرگ دسـت‌کم پـس از تـصرف سـمرقند در عصر نادرشـاه متفـاوت از ۵۲ بـرگ مجموعۀ‌آسـتان قدس رضوی اسـت. علاوه‌برایـن مهرهـای ایـن پنـج بـرگ متعلـق بـه متولیـان مختلف ایـن مجموعه اسـت و می‌تواند اطلاعاتی از آنـان و آداب و قواعـد عـرض دیـد و ضرب مهـر بر نُسـخ این مجموعه به‌دسـت دهد. این نوشـتار به بررسـی مهرها و عرض‌هـای درج شـده بـر ایـن پنج بـرگ اختصـاص دارد.

بررسی مهرها و عرض‌ها

آغاز سـنت عرض نُسـخ در ایران مشـخص نیست امّا این اصطلاح از سدۀ‌ششم، عصر سلجوقیان، در ایران برقرار بوده اسـت.[۲] به‌طورکلـی زمـان بازبینی نسـخه‌های یـک کتابخانه معمـولاً هنـگام تبدیل مالک نسـخه (اعـم از وراثت و نظایر آن)، تبدیـل حکومـت و تبدیل صاحب جمعی و تحویلداری نسـخ کتابخانه‌هـا انجام می‌شـد.[۳] وارسـی نسـخه‌های وقفی بـه هـدف حفـظ و نظـارت بر آنها اهمیت بیشـتری داشـت ازایـن‌رو ضرب مهـر وقـف یـا کتابـت واژۀ‌وقف بـر صفحات نسـخه‌های وقفـی نوعـی عـرض بـه شـمار مـی‌رود کـه از بـه حیطۀ‌وقـف درآمـدن نسـخه حکایـت می‌کنـد. دیگـر یادداشـت‌ها مربـوط اسـت بـه بازبینی‌هـا و سـیاهه‌برداری دفعـات بعـد.[۴] در ایـن صـورت کهن‌تریـن عرض نسـخه‌های آسـتان قـدس رضـوی مهری اسـت بازوبندی با سـجع «وقف کتابخانۀ‌روضۀ‌مقدسـه رضیـه رضویه ۹۷۲» کـه در قرآن‌های شـمارۀ ۳۱۴، ۴۰۶، ۶۹۱، ۸۶۶ ضرب شـده اسـت.[۵] (تصویـر۱) همچنین کهن‌ترین یادداشـت عرض به سـال ۱۰۵۸ق همراه بـا ضرب مهری با سـجع «وقف روضه مقدسـه رضیه رضویه ۱۰۳۲» آمـده اسـت.[۶] (تصویر۲)

برگ‌هـای پراکندۀ‌قـرآن بایسـنغری کـه مهـر و عـرض دارد پنـج ورق اسـت کـه مشـخص نیسـت تمـام آنهـا را در یـک زمـان بـر کتابخانـه وقـف کرده‌انـد یـا به‌تدریـج گـرد هـم آمـده اسـت. آنچـه مسـلم اسـت ایـن برگ‌هـا به‌رغـم پراکندگـی و تعـداد انـدک به‌ماننـد نسـخه‌ها دارای عـرض و مهـر وقـف اسـت. گویـا بدیـن منظـور ایـن برگ‌هـا را شـماره‌گذاری کـرده بودنـد؛ زیـرا بـر حاشـیۀ‌بالای سـه برگ عبـارت «ورق اول»، «ورق دوم» و «ورق پنجـم» بـه قلـم شکسـتۀ خفـی کتابـت شـده اسـت. دو بـرگ دیگر شـماره نـدارد کـه ممکـن اسـت در مرمت‌هـا، احتمالاً مرمت سـال ۱۲۷۴ق، در زیـر قطعـات وصالـی پنهـان شـده باشـد. اکثر تواریـخ و عرض‌هـا بـر «ورق پنجـم» درج شـده و ایـن امـر مطابـق سـنتی اسـت کـه در عـرض نسـخه‌های کامـل رواج دارد، یعنـی درج عـرض و مهـر بر صفحۀ‌آغـاز و پایان نسـخه. در اینجـا ورق پنجـم بـه منزلۀ‌صفحۀ‌آخـر نسـخه تلقـی شـده اسـت. بـا ایـن حـال ترتیـب ورق‌هـا مطابـق

تصویر۱. قدیمی‌ترین مهر وقف کتابخانۀ آستان قدس رضوی، مأخذ تصویر: اسماعیل پور، همان،ص ۹۸.

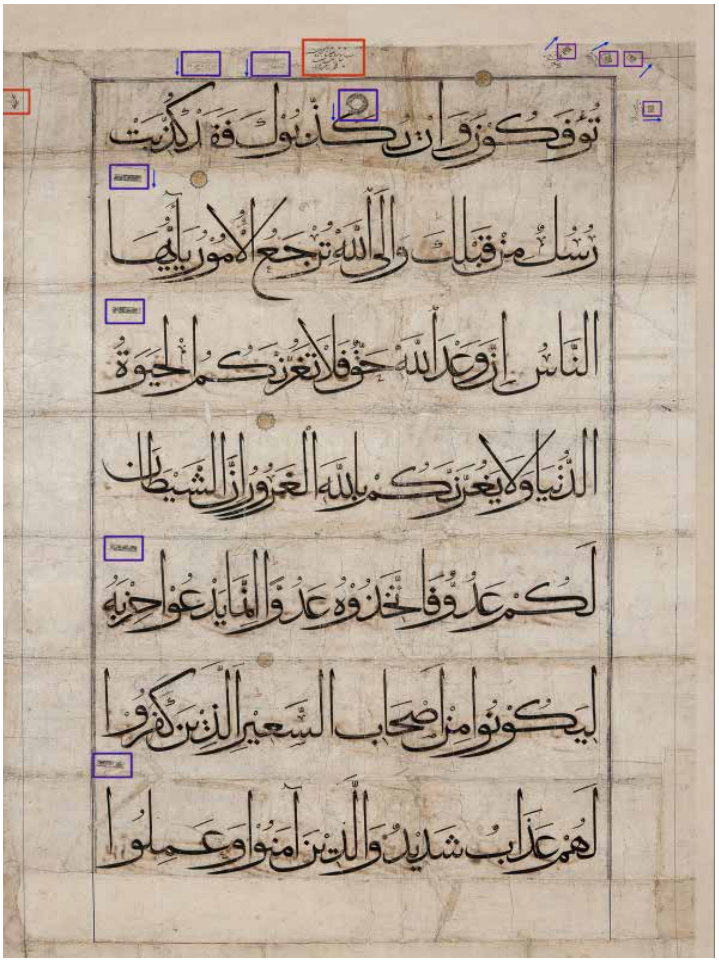

تصویر ۲. قدیمی‌ترین یادداشت عرض در نسخ آستان قدس رضوی به تاریخ ۱۰۵۸.

متن قرآن نیست به طوری که متن پشت و روی ورق اوّل، پایان سورهٔ المطففین و آغاز سورهٔالانشقاق، مربوط به جزء سی‌ام است و دیگر برگ‌ها مربوط به اجزای دیگر. گفتنی است مهرها و عرض‌ها عموماً در دو جهت مختلف کتابت و ضرب شده‌اند: یکی در جهت موازی با صفحهٔ کتاب و دیگر با زاویهٔ حدود ۴۵ درجه در جهت گوشهٔ‌راست بالا. (تصویر۳)

کهن‌ترین «عرض» بر پشت ورق پنجم درج شده است: «بتاریخ شهر ربیع الاول سنه ۱۱۹۶ داخل عرض شد». (تصویر۴) به اعتقاد برخی کتاب‌داران عموماً این عبارت زمانی نوشته می‌شد که نسخه برای نخستین بار به رؤیت تولیت برسد. در مراحل بعدی عرض معمولاً عبارت «زیارت شد» برای قرآن و «دیده شد» و «ملاحظه شد» و «بازدید شد» برای دیگر نسخ به‌کار می‌رود.[۷] امّا در قرآن بایسنغری این قاعده رعایت نشده و بر پشت همین برگ در دو موضع داخل عرض شدن آن

تصویر ۳. محل درج عرض و ضرب مهرها و جهت قرارگیری شان در روی ورق پنجم در تصویر نشان داده شده است. دو قاب قرمز عرض‌های بدون مهر است.

تصویر ۴. مهر و عرض در قرآن بایسنغری به تاریخ ۱۱۹۶ق.

در تاریخ رمضان ۱۲۷۴ق و ذیقعده ۱۲۷۵ق بیان شده است.[۸] ازاین‌رو به‌رغم نظر محققان قاعدهٔیکسانی در به‌کار بردن عبارات «داخل عرض شد» و «زیارت شد» نبوده ودرج عبارت «داخل عرض شد» قرآن بایسنغری را نمی‌توان سند قطعی جهت تعییین زمان دقیق ورود این برگ‌ها به کتابخانه تلقی کرد.

در زیر عرض سال ۱۱۹۶، کهن‌ترین عرض این برگ‌ها، ضرب مهری مربع و مطموس و آسیب‌دیده وجود دارد، با این حال سجع آن چنین خوانده می‌شود: «و افوض امری الی الله/ شهاب‌الدین‌بن‌علی‌العلوی» (تصویر۵) گویا شهاب‌الدین‌علوی وزیر خراسان در عصر شاهرخ افشار بوده و ضرب مهرش در برخی اسناد این دوره مانند سند حکم شاهرخ افشار مبني بر تفويض مناصب صدر و شيخ‌الاسلامي براي ميرزا حسين‌علي صدرالممالک دیده می‌شود.[۹] همین دست‌خط به تاریخ ۱۱۹۶ق در عرض دید نسخه‌های دیگر کتابخانه درج شده است از جمله در قرآن عبدالله طباخ (ش ۱۵۰). با توجه به اینکه قرآن عبدالله طباخ از سال ۱۰۴۰ق بر حرم و به نیت قرائت در گنبدخانهٔ مبارکه وقف شده بود، داخل عرض شدن آن در سال ۱۱۹۶ق حاکی از انتقال آن به کتابخانه و اهتمام تولیت وقت در حفظ نسخه‌های نفیس، علی‌رغم هدف واقف، بوده است.

مهر ضرب شده در زیر این عرض دید، مستطیل‌شکل است امّا به سبب ضرب نادرست یا گذر زمان متن آن ناخواناست. ضرب این مهر در قرآن‌های دیگر نیز چنین وضعی دارد. آنچه مشخص است ترکیب خط این مهر نستعلیق دو طبقه است که با «ی» کشیدهٔبلند به دو بخش تقسیم شده و دو طرفش دوایر «ی» و «ن» تعادل و تقارنی دیدنی پدید آورده است. این ترکیب‌بندی که در مهرهای دیگر این عصر رایج است در عصر قاجار تنوع و تکامل بیشتری یافت.[۱۰] همچنین شباهت چشمگیری میان ترکیب این مهر و کتیبه‌های نستعلیق این عصر وجوددارد و علت این شباهت بدون شک محدودیت فضای در اختیار خطاط است که بتواند متنی مشخص را در فضایی محدود به‌طرزی زیبا و چشم‌نواز ساماندهی کند.

عرض سال ۱۲۴۸ق از نظر زمانی دومین عرض ثبت شده بر اوراق قرآن بایسنغری است. این عرض یک بار بر پشت ورق پنجم با عبارت: «بتاریخ [...] ۱۲۴۸ داخل عرض شد» و یک بار بر حاشیهٔپشت ورق دوم با عبارت: «بشهر [...] ۱۲۴۸ داخل عرض شد» آمده است (تصویر۶) امّا هیچ‌یک از این عرض‌ها ضرب مهر ندارد. این نشان می‌دهد در تشکیلات آستان قدس گه‌گاه نسخه را به‌صورت غیررسمی و بدون حضور متولی یا نمایندهٔاو وارسی وکنترل می‌کرده‌اند و به نوعی می‌توان آن را کنترل درونی کتابخانه تلقی کرد.

علاوه بر سال ۱۲۴۸ق، گویا به سال ۱۲۷۱ق نیز یک بار دیگر مسئولان کتابخانه بدون حضور متولی، قرآن‌های کتابخانه را وارسی کرده‌اند؛ زیرا بر برخی برگ‌های این قرآن و دیگر قرآن‌های این مجموعه صرفاً یک ضرب مهر با عبارت «زیارت شد ۱۲۷۱» بدون عبارت عرض و مهر متولی آستان قدس رضوی نقش بسته است. (تصویر۷) شکل این مهر ساده و بدون حاشیه یا خط مرزی است و صرفاً این عبارت در یک سطر، بدون تزیینات کتابت شده و در زیر آن عدد ۱۲۷۱ آمده است. جنبهٔدرخورتوجه ترکیب خط در این مهر توازی متعادل و چشم‌نواز دو حرف کشیدهٔ«ت» و «شد» است که روی هم، در کنار بلندی «یا»، قالبی مستطیل‌شکل همراه با سواد و بیاضی اصولی و دقیق به آن بخشیده است.

عرض دیگری بر پشت برگ دوم با عبارت «بتاریخ شهر رمضان المبارک ۱۲۷۴ داخل عرض کتابخانهٔسرکار فیض آثار شد» وجود دارد. این عبارت با مهری مستطیل‌شکل به سجع «عبده محمدحسین فضل الله الحسینی ۱۲۴۶» همراه است. (تصویر۸) این سجع مربوط به میرزامحمّدحسین‌حسینی عضدالملک، متولی آستان قدس در ۱۲۷۲تا ۱۲۷۷ق است. او یکی از متولیان کاردان آستان قدس بود که اقدامات شایان توجهی چون اتمام تزیینات بخشی از صحن نو، طلاکاری ایوان طلای ناصری و امور بسیار دیگری را انجام داد.[۱۱] در برخی قرآن‌های این مجموعه، مانند قرآن شمارهٔ ۱۲۲، مهر این متولی همراه با عرض ۱۲۷۲ق درج شده است که نشان می‌دهد او از آغاز مسئولیتش در دستگاه آستان قدس به کنترل و وارسی قرآن‌های این مجموعه اهتمام ورزیده است؛ امّا علت وارسی برگ‌های قرآن بایسنغری با دو سال تأخیر، ۱۲۷۴ق، مشخص نیست.

مهر عضدالملک قالبی مربع مستطیل دارد که سجع آن در دو طبقهٔنامساوی ساماندهی شده است. حکاک با استفاده از حرف کشیدهٔ«ی» معکوس در «الحسینی» فضای مهر را به دو قسمت تقسیم کرده امّا به سبب تجمع و ارتفاع دوایر در پایین مهر، حرف کشیده بر یک سوم عرض مهر قرار گرفته است. با این حال تنظیم مناسب سواد و بیاض و جای‌گیری درست حروف و دقت در برابری و محاذات اشکال مشابه، مثل دوایر، ترکیبی متعادل پدید آورده است. جای‌گیری واژهٔ«الله» در بالای سمت راست از ظرایفی است که حکاک در تنظیم ترکیب به‌کار برده است. زمینهٔمهر پوشیده از قوس‌های حلزونی و نقوش ختایی بسیار ظریف است. طراحی اندازهٔضخامت ساقه‌ها و گل‌ها بسیار دقیق و هوشمندانه است چرا که ضخامت بیشتر این نقوش سواد و بیاض خط را متأثر می‌کند.

در دورهٔتولیت عضدالملک یک بار دیگر برگ‌های قرآن بایسنغری وارسی شده است؛ امّا به نظر می‌رسد این وارسی نیز همچون سال‌های ۱۲۴۸ و ۱۲۷۱ق کنترل داخلی کتابخانه بوده چرا که بر دو برگ از این مجموعه فقط عبارت عرض، بدون ضرب مهر متولی یا مسئول کتابخانه درج شده است. این وارسی به گواهی عرض نستعلیق نسبتاً درشتی بر پشت ورق پنجم و روی ورق سوم، در ذیقعده ۱۲۷۵ق بوده است. (تصویر۹)

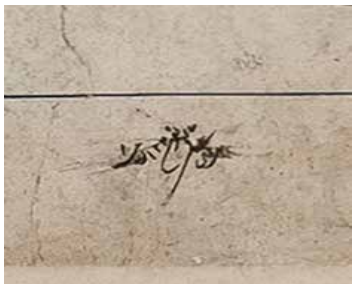
مهر دیگری که بر چهار برگ از این مجموعه ضرب شده، مهری است برای تأیید عرض شوال ۱۲۸۷ق با عبارت: «بتاریخ شهر شوال المکرم من سنه ۱۲۸۷ در عرض کتابخانهٔمبارکه زیارت شد». این مهر بر روی ورق اوّل، پشت ورق دوم، روی ورق سوم و پشت ورق چهارم ضرب شده است. سجع این مهرِ مربع‌مستطیل کوچک، «ابوالقاسم الحسینی» است که متعلق به میرزاابوالقاسم‌خان معین‌الملک، متولی باشی آستان قدس رضوی در سال‌های ۱۲۸۷ و۱۲۸۸ق است. (تصویر۱۰) این امر حاکی از اهتمام متولی در سیاهه‌برداری از نفایس کتابخانه در سال نخست تولیت است.

خط مهر معین‌الملک نستعلیق است که مانند دیگر مهرهای این دوره زمینه‌اش با نقوش ظریف ختایی پوشیده شده است. شمار کمِ کلمات، فضای کافی برای کتابت متن در اختیار حکاک قرار داده است ازاین‌رو خط آن نسبتاً جلی است و متن به‌روشنی خوانده می‌شود. حتی به‌رغم رعایت نکردن تقدّم و تأخر حروف با قرار دادن «سم» بعد از «الحسینی»، بازهم متن مهر به سبب کم بودن کلمات خواناست.

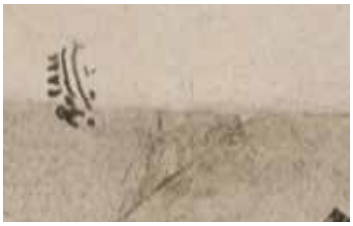
در سال ۱۲۸۹ق، در دورهٔتولیت شاهزاده حاجی‌محمّدمیرزا

تصویر۵. ضرب مهر شهاب‌الدین‌علی علوی،۱۱۹۶ق.

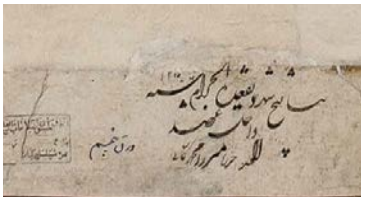
تصویر۶. عرض سال ۱۲۴۸ بر پشت ورق پنجم بدون ضرب مهر

تصویر ۷. مهر «زیارت شد ۱۲۷۱»

تصویر ۸. ضرب مهر عضد الملک با سجع «عبده محمدحسین بن فضل‌اللهالحسینی ۱۲۴۶»

تصویر ۹. عرض دید بدون مهر به تاریخ ۱۲۷۵ق

تصویر۱۰. ضرب مهر معین‌الملک با سجع «ابوالقاسم حسینی»

تصویر ۱۱. ضرب مهر سیف‌الدوله با سجع «حاجب‌العتبه‌العلیه سلطان محمد ۱۲۸۹»

تصویر ۱۲. ضرب مهر مؤتمن‌الملک با سجع «در زمان تولیت جناب جلالت‌مآب مؤتمن‌الملک میرزاسعیدخان»

تصویر ۱۳. ضرب مهر وقف که بر اکثر نسخ ضرب شده است.

سیف‌الدوله، که از ۱۲۸۸ تا۱۲۹۰ق در این سمت بود، قرآن‌های کتابخانه باردیگر وارسی شد. این امر به گواهی عرضی بر پشت ورق پنجم و پشت ورق اوّل با عبارت «بتاریخ شهر ربیع‌الثانی ۱۲۸۹ زیارت شد» مشخص است. در زیر این عرض ضرب مهری مربع به خط نستعلیق و ثلث طغرا نقش بسته که نمونه‌ای منحصربه‌فرد در میان دیگر مهرهای این مجموعه به‌شمار می‌رود. این ضرب مهر در عرض دیدهای قرآن‌های دیگر مجموعه مانند قرآن شمارهٔ ۱۱۲ و ۱۲۳ نیز وجود دارد و سجعش چنین است: «حاجب‌العتبه‌العلیه سلطان‌محمد ۱۲۸۹». نام سلطان محمّد به قلم نستعلیق و بقیه به ثلث است. حکاک به هدف تقارن و قرارگیری متناسب قوس طغرا در میانهٔ‌مهر، «سلطان محمد» را در دو بخش، نوشته است از این رو تقدّم و تأخّر حروف درست نیست؛ با این حال به سبب یکسان بودن قلم کتابت، ارتباط این دو کلمه به‌رغم فاصله قابل درک است. (تصویر۱۱) عبارت «عتبه‌العلیه» که دو قوس نسبتاً بزرگ دارد از سمت چپ ترکیب به سمت راست کشیده شده و با «الف»های پنج‌گانهٔ آن قطع شده است. استفاده از خط طغری در این مهر از یک سو حاکی از تمایل به ابداع و خرق عادت در مهرکنی اواخر سدهٔ‌سیزدهم است و از سوی دیگر از گرایش حکاک آن به طغرای ثلث و تعلیق اسناد عصر ایلخانان و نیز طغراهای معروف عثمانیان حکایت می‌کند.

ضرب مهر منحصربه‌فرد دیگری در چهار برگ از این قرآن نقش بسته که سجع آن عبارت است از: «در زمان تولیت جناب جلالت مآب مؤتمن‌الملک میرزا سعیدخان». (تصویر۱۲) این مهر متعلق است به میرزا سعیدخان مؤتمن الملک، متولی سال‌های ۱۲۹۰تا ۱۲۹۷ق که در عمران و آبادانی آستان قدس رضوی نقشی مؤثّر داشت. این ضرب مهر فاقد عرض دید است و اغلب در زیر یا زیر سطر نخست چهار برگ از قرآن، یعنی پشت ورق نخست، پشت ورق پنجم، پشت ورق اوّل و روی ورق دوم ضرب شده است. شکل مهر در میان مهرهای این دوره نادر است. در اینجا کلمات به‌صورت تک‌سطری در یک حاشیهٔ‌گرد کتابت شده و دایره‌ای در میانهٔ‌آن خالی است. کوشش اصلی حکاک در تنظیم متن این مهر علاوه بر دقت در برقراری سواد و بیاض میان فضای مثبت و منفی، درست نشاندن حروف بر کرسی مدوّر است. ازاین‌رو هر حرف بر محور شعاعی فرضی از مرکز دایره قرار دارد و محور حرف بر محور آن موضع از خط کرسی عمود است. زمینهٔ‌نوشته حاوی تزیینات ختایی کوچک و ظریف همراه با گل‌های درشت چندپر است. با این حال جاگیری متناسب این گل‌ها در فضایی خالی میان حروف مانع آشفتگی و ناخوانایی متن شده است.

بر پشت و روی این پنج برگ دو مهر دیگر نقش بسته که هردو، مهر وقف کتابخانه به شمار می‌روند. مهر قدیمی‌تر، مهری گرد است که سجع آن «وقف سرکار فیض‌آثار حضرت ثامن‌الائمه سلام‌الله‌علیه ۱۲۷۶». (تصویر۱۳) سجع و تاریخ این مهر نشان می‌دهد اوّلاً عبارت «سرکار فیض‌آثار» که نام کهن آستان قدس رضوی بود، دست‌کم تا سال ۱۲۷۶ق رایج بوده است؛ ثانیاً این مهر که در صفحات نخستین و پایانی اکثر قرآن‌های این مجموعه نقش بسته مهر مخصوص وقف بوده است که اندازهٔ‌متفاوت دیگر مهرها با این سجع گواه ساخت چندبارهٔ‌آن در سال‌های بعد است. به سخن دیگر ساختار و ترکیب این مهر دست‌کم از سال ۱۲۷۶ تا ۱۳۱۷ق، (تصویر۱۴) زمانِ ساخت مهر دوم، الگوی ثابت مهر وقف و یکی از پرکاربردترین مهرهای مجموعهٔ‌آستان قدس رضوی بوده است. البته علت ماندگاری این ترکیب و ساختار تا حد زیادی وابسته به کمال و پختگی آن است. در این مهر چنان که مشخص است اوّلاً متن نسبتاً بلند و مرتب و سلسله‌وار، با رعایت تقدّم و تأخّر، از سطر نخست تا سطر پایان نوشته شده ازاین‌رو کاملاً خوانا و گویاست؛ ثانیاً ترکیب آن پخته و استوار است و صورت بهتری از آن را نمی‌توان تصور کرد. در اینجا متن با استفاده از دو حرف کشیدهٔ«ف» و «ت» به سه طبقهٔ‌مساوی تقسیم شده است و دیگر حروف در لابه‌لای این طبقات قرار دارند. جای‌گیری دقیق حروف همچون «ثا» در دل «ض» در سطر نخست و «الف» در زیر «م» در سطر آخر از ظرایف ترکیب‌بندی آن است. همچنین «الف»های هر سه طبقه در دو نقطه از ترکیب، درست در زیر هم قرار گرفته‌اند که این امر سبب ایجاد دو خط عمودی سراسری غیرمحسوس در ترکیب شده که نیروی بصری دو حرف کشیدهٔ‌افقی را تا حدی متعادل می‌کند و ترکیب را انسجام می‌بخشد. جز این قواعد کتابت نستعلیق همچون نسبت و اصول و کرسی در آن مطابق قاعده است.

این مهر را بر روی برگ پنجم در شش موضع، روی ورق دوم هفت بار و پشت ورق سوم یک بار ضرب کرده‌اند. ضرب این مهر، به‌جز یک جا، در حاشیهٔ‌بیرون از جدول ضرب شده است.

مهر وقف دیگر، مهری است مستطیلی به خط ثلث

و سجع «وقف کتاب‌خانهٔ‌مبارکهٔ‌رضویه ۱۳۱۷». تاریخ مهر، زمان ساخت و استفادهٔ آن را نشان می‌دهد. ساختار مستطیل کشیدهٔ‌این مهر و خط و ترکیب ساده‌اش کاملاً متفاوت از مهرهای پیشین است. زمینهٔ‌مهر، نقوش سادهٔ‌ختایی با قوس‌های حلزونی ظریفی دارد که ادامهٔ‌سنت حکاکی این دوره را می‌نمایاید. این مهر ۳۷ بار بر پشت و روی این برگ‌ها ضرب شده است.

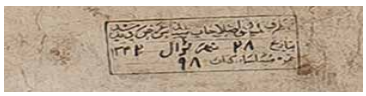
جز اینها ضرب مهر دیگری نیز بر حاشیهٔ‌این برگ‌ها دیده می‌شود که مربوط است به کمیسیون اصلاحات لشکر شرق که در دورهٔ‌سپهسالاری رضا شاه مسئول نظم بخشی و انجام اصلاحاتی اساسی در نظام آستان قدس رضوی بود. بر اساس مکاتبات مفصلی که از آن زمان به‌جا مانده جزییات مهمی از نظام عرض دید و وارسی و ثبت نسخه‌های کتابخانه در دست است. در این زمان چهار نفر به نام‌های حاجی اعتضادالتولیه، حاجی ملک‌التجار، شاهزاده محمودمیرزا و میرزافضل‌الله بدایع‌نگار مأمور عرض کتابخانه شدند. این افراد به‌همراه رییس کتابخانه، کتابدار، کتابدارباشی و ضابط، تمام کتاب‌ها را در نود روز بررسی و پس از ثبت به مهر کمیسیون ممهور کردند.[۱۲] این ضرب مهر که جای خالی برای نوشتن شمارهٔ نسخه و تاریخ عرض دارد ترکیبی از سنت عرض دید و ضرب مهر است. سجع این مهر مستطیلیِ سه سطری عبارت است از: «از طرف کمیسیون اصلاحات آستانقدس عرض دیده شد/ بتاریخ ..... شهر..... / نمرهٔ‌مسلسل کتاب... ». خط مهر، ترکیبی از نسخ و توقیع است. (تصویر۱۵)

خاتمه

برگ‌های قرآن بایستقری در چند مرحله گسسته و پراکنده شد که آخرین مرحلهٔ‌آن در حملهٔ‌سربازان نادر شاه افشار به سمرقند بود. علاوه بر حدود شصت برگی که در بقعهٔ امامزاده ابراهیم قوچان جای داشت، پنج برگ آن در اواخر سدهٔ‌دوازدهم و احتمالاً نیمهٔ‌نخست سدهٔ‌سیزدهم بر کتابخانهٔ‌حرم امام رضا(ع) وقف شده است. گواه این سخن مهرها و عرض‌های مکرر ثبت شده بر این برگ‌هاست. بر پشت و روی این پنج برگ ضرب ده مهر مختلف دیده می‌شود که مربوط به هشت متولی آستان قدس رضوی است. دو مهر دیگر، مهر مخصوص وقف است که بر اکثر نسخه‌های این مجموعه نقش بسته است. از بررسی مهرها و عرض‌های این پنج برگ می‌توان دریافت عرض دید نسخه‌های آستان قدس در دو قالب انجام می‌شده است: یکی عرض دید رسمی که با حضور متولی یا نمایندهٔ او و اغلب در سال نخست تولیت هریک جهت سیاهه‌برداری از نسخه‌ها انجام می‌شده و دیگری وارسی درونی کتابخانه بدون مهر متولی و گاه با مهر مخصوص «زیارت شد» یا صرفاً عرض و تاریخ.

تصویر ۱۴. ضرب دومین مهر وقف در قالبی مستطیلی مربوط به۱۳۱۷ق و پس از آن

تصویر ۱۵. ضرب مهر و عرض کمیسیون اصلاحات شرق.

منابع

۱. اسماعیل‌پور قوچانی، رمضان‌علی. «عرض دید قرآن‌های خطی در کتابخانهٔ‌آستان قدس رضوی»، *کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی*، ش۱۳، بهار۱۳۷۰، ص۹۶تا۱۳۰.

۲. افشار، ایرج، «عرض در نسخه‌های خطی»، *معارف*، ش ۴۱، مرداد و آبان ۱۳۷۶، ص۳ تا۳۱.

۳. بامداد، مهدی، *شرح حال رجال ایران*، ج۳، تهران: زوار، ۱۳۷۱.

۴. گلچین‌معانی، احمد. *راهنمای گنجینهٔ‌قرآن آستان قدس رضوی*، مشهد:آستان قدس رضوی، ۱۳۴۷.

۵. محبوب، الهه. *تاریخچهٔ‌کتابخانهٔ‌آستان قدس رضوی بر پایهٔ‌اسناد از صفوی تا قاجار*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی،۱۳۹۰.

۶. میرزاابوالقاسمی، محمّدصادق. *آداب مهرنویسی دورهٔ اسلامی از ایلخانان تا قاجاریه*، تهران: کتابخانهٔ‌ملی جمهوری اسلامی، ۱۳۹۴.

پی نوشت

۱. ایرج افشار، «عرض در نسخه‌های خطی»، معارف، ص۳.

۲ . ایرج افشار از مؤیدالدوله منتخب‌الدین بدیع اتابک جوینی دبیر و منشی دیوان سلطان سنجر در نامهٔ‌مربوط به تفویض تدریس در مدارس بلخ، سخنی نقل کرده که از به عرض رساندن خزانهٔ‌کتب به حضور معتبران دیوان گواهی می دهد. نک: افشار، «عرض در نسخه های خطی»، ۱۵۳.

۳ . الهه محبوب، تاریخچهٔ‌کتابخانهٔ‌آستان قدس رضوی،۱۳۹۰، ص ۱۳۵.

۴ . رمضان‌علی اسماعیل‌پور قوچانی، «عرض دید قرآن‌های خطی...»، ص ۹۷.

۵ . همان، ص۹۸.

۶ . الهه محبوب، همان، ۱۳۵ص.

۷ . رمضان علی اسماعیل پور قوچانی، «عرض دید قرآن‌های خطی ....»،ص ۹۷.

۸. این امر برای برخی از دیگر قرآن‌های مجموعهٔ‌آستان قدس نیز صدق می‌کند. از جمله عرض‌های صفحهٔ وقف‌نامهٔ قرآن ش۱۲۲ به خط جعفر بن‌محمدحسینی، گواهی می‌دهد این نسخه در سال‌های۱۲۵۰، ۱۲۷۰،۱۲۶۶، ۱۲۷۲ و ۱۳۴۳ق داخل عرض شده است.

۹. سند شمارهٔ ۱۱۰۳۲۰، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۱۰ . برای اطلاعات بیشتر نک: محمدصادق میرزا ابوالقاسمی، آداب مهرنویسی ...، ۹۴-۹۹.

۱۱ . میرزا محمّدحسین‌الحسینی به صدر دیوانخانه (وزیر عدلیه) معروف و به عضدالملک ملقب بود. او در سال ۱۲۷۰ پس از دریافت لقب یادشده به وزارت اوقاف منصوب شد و دوبار نیز متولی آستان قدس شد. بار اوّل پس از میرزا فضل الله وزیر نظام نوری از سال ۱۲۷۲ تا ۱۲۷۷ق و بار دیگر پس از میرزا علی اکبر قوام الملک از ۱۲۸۲تا۱۲۸۳. او اقدامات شایان توجهی جهت عمران و آبادانی آستان قدس رضوی به‌کار بست. مهدی بامداد، *شرح حال رجال ایران*، ج۳، ۱۳۷۱: ۳۸۱

۱۲ . الهه محبوب، همان، ۳۲۴ و ۳۲۵.

مرمت میراث بایسنغرمیرزا در موزهٔ ملک

سمانه سادات حسینیان*

مقدمه

در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی داخل و خارج از کشور، قرآن‌های بسیاری مربوط به دورهٔ تیموری موجود است که از لحاظ ویژگی‌های خط و تذهیب، جزو قرآن‌های شاخص این دوره به شمار می‌آیند. از این جمله، قرآن معروف به بایسنغری، یکی از نسخه‌های بزرگ دستنویس تاریخ اسلامی، به خط محقق و بر روی کاغذ خانبالغ است که بزرگترین مجموعهٔ آن در کتابخانه و موزهٔ آستان قدس رضوی موجود است. چهار قطعه از این اثر توسط حاج‌حسین‌آقاملک خریداری شده که اکنون در مخزن موزهٔ ملک نگهداری می‌شود.

* کارشناس ارشد مرمت اشیای تاریخی وکارشناس مرمت مؤسّسهٔ کتابخانه و موزهٔ ملی ملک.
smn_hosseinian@yahoo.com

معرفی قطعات قرآن بایسنغری موزهٔ ملک

قطعات قرآن بایسنغری مؤسّسهٔ ملک، چهار قطعهٔ دوخطیِ یک رو و در اندازه‌های مختلف است. خط هر چهار قطعه محقق، مرکب استفاده‌شده مشکی، تزیینات گل‌آیه طلایی با نقوش هندسی مشکی و دورگیری آبی و علائم قرآنی قرمزرنگ است:

قطعهٔ شمارهٔ۱ به شمارهٔ اموالی۵۵ ثبت شده و شامل بخشی از آیهٔ۳۸ و قسمتی از آیات ۳۳ و ۳۴ سورهٔ الروم است. سطر اوّل: «الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمِسْكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ» و سطر دوم: «مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ. لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ»؛

قطعهٔ شمارهٔ۲ به شمارهٔ اموالی۵۶ ثبت شده و شامل آیات ۷۲ تا۷۵ سورهٔ الرحمن است. سطر اوّل: «مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» و سطر دوم: «لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لَا جَانٌّ. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا»؛

قطعه شمارهٔ۳ به شمارهٔ اموالی ۵۷ ثبت شده و شامل انتهای آیهٔ ۷۵ و آیات ۷۶ و ۷۷ سورهٔ الرحمن است. سطر اوّل: «تُكَذِّبَانِ. مُتَّكِئِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ» و سطر دوم: «وَ عَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ»؛

قطعهٔ شمارهٔ۴ به شمارهٔ اموالی ۵۸ ثبت شده و شامل انتهای آیهٔ۷۰ تا اوّل آیهٔ۷۲ و آیهٔ۷۸ سورهٔ الرحمن است. سطر اوّل: «حِسَانٍ. فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. حُورٌ» و سطر دوم: «تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَ الْإِكْرَامِ».

در جدول شمارهٔ یک اطلاعاتی کامل از ابعاد و اندازه‌های گرفته‌شده از هر چهار قطعه، پس از ورود به کارگاه مرمت ملک ارائه شده است:

از جدول‌کشی اصلی باقی‌مانده است. دو قطعه، لایهٔ استحکام‌بخش پارچه‌ای و روزنامه‌ای داشتند و در پشت دو قطعهٔ دیگر بخش‌های مرمتی با کاغذهای متفاوت از زمینه دیده می‌شد. در دو قطعه لکهٔ قارچ مشاهده شد که در پشت قطعهٔ شمارهٔ۴ بزرگ‌تر و واضح‌تر از سایر بخش‌ها بود. در قطعهٔ شمارهٔ۲ نمونه‌هایی از مرمت در متن حروف و اعراب دیده می‌شد که پیش از این، با استفاده از آبرنگ و لکهٔ رنگی صورت گرفته بوده است. مرکب قرمزرنگِ استفاده‌شده در اعراب، در هیچ قطعه‌ای آسیب ندیده و سالم است.

تصویر ۱ : قطعه شماره (۱) ، جزییات آسیب ها و بخش های مختلف

شمارهٔ قطعه	ابعاد به سانتیمتر	ابعاد فضای متن به سانتیمتر	فاصلهٔ بین سطرها به سانتیمتر	ضخامت به میلیمتر	PH
۱	۴۴ × ۵۹	۴۰ × ۹۵	۴۲	۲۱	۵/۹
۲	۴۵ × ۹۶	۴۰ × ۹۵	۴۲	۹	۵/۷
۳	۴۵/۵ × ۱۰۲	۴۰ × ۹۵	۴۲	۸/۵	۵/۹
٤	۴۴ × ۹۷	۴۰ × ۹۵	۴۲	۴۱	۵/۹

جدول۱: ابعاد و اندازه‌های به‌دست‌آمده از قطعات قرآن بایسنغری، موزهٔ ملی ملک.

آسیب‌شناسی قطعات قرآن بایسنغری

تمامی قطعات، آسیب‌های مشترکی همچون کمبود، پارگی، لکه، تاخوردگی، پوسیدگی الیاف و همچنین ریختگی و خوردگی مرکب داشتند که در قطعهٔ شمارهٔ۱ نسبت به سایر قطعات آسیب بیشتری دیده می‌شد. در پایین قطعهٔ شمارهٔ۱ و سمت چپِ قطعهٔ شمارهٔ۳ بخشی

تصویر ۲ : قطعه شماره (۲) ، جزییات آسیب ها

تصویر ۳ : قطعه شماره (۳) ، جزییات و آسیب ها

تصویر ۴ : قطعه شماره (۴) ، جزییات آسیب ها

آزمایش‌ها

در زمان انجام این پروژه و به سبب وجود قوانین خاص مؤسّسهٔ ملک، یعنی عدم امکان خروج آثار از فضای اصلی مؤسّسه و موجود نبودن دستگاه آنالیز غیرتخریبی، برای شناسایی عناصر و انجام آزمایش‌ها، از قطعات نمونه‌برداری شد. نمونه‌برداری از کاغذ اصلی و کاغذ مرمتی، رنگ، مرکب و چسب انجام گرفت. لازم به ذکر است برای جلوگیری از تخریب، از حروف اعراب قرمزرنگ نمونه‌برداری نشد.

شناسایی نوع الیاف کاغذ و تکنولوژی ساخت آن، نوع آهار و سایر آزمایش‌ها به دو روش «میکروسکوپی» و «استفاده از معرف‌ها» صورت گرفت. با توجه به میزان آسیب در مرکب‌های حروف اصلی و اعراب که در هر صفحه متغیر است و به‌منظور تشخیص علت تخریب کاغذ توسط مرکب، آنالیز به دو روش کلاسیک و کمی SEM-EDX، انجام شد. (جدول ۲)

مرمت

تمامی فعالیت‌های آزمایشگاهی و بررسی‌های گفته شده تاکنون تنها زیرساختی جهت انتخاب روش‌های مرمتی و حفاظتی مناسب برای قطعات محسوب می‌شوند؛ چراکه شناخت مواد به‌کار رفته در اثری که نیازمند مرمت است بسیار اهمیت دارد. پس از آن باید براساس نتایج به‌دست‌آمده از آزمایش‌ها و همچنین بررسی‌های شناسایی قطعات و آسیب‌های دیده‌شده، اقدامات مرمتی و حفاظتی لازم را انجام داد.

تصویر ۵: نحوهٔ تصویربرداری از جزییات قطعات قرآن بایسنغری

حفاظت و مرمت این قطعات شامل مراحل پاک‌سازی و لکه‌بری؛ بازسازی و استحکام‌بخشی؛ و موزون‌سازی بود.

آزمایش‌های شناسایی انجام شده	کاغذ		مرکب		رنگها		آهار		چسب	تکنولوژی ساخت کاغذ
	اصلی	مرمتی	خطوط اصلی	خطوط اعراب	آبی	طلایی	کاغذ اصلی	کاغذ مرمتی		
نتایج	شاهدانه کتان کنف	شاهدانه کتان کنف	آهنی	آهنی	لاجورد	طلای خالص با درصد خلوص ۸۰	نشاسته	بدون آهار	سریش	دست ساز

جدول ۲ : نتایج به‌دست‌آمده از آزمایش‌های انجام شده بر روی عناصر برگه‌های قرآن بایسنغری

پاک‌سازی و لکه‌بری

برای هر چهار قطعه، روشی مشابه جهت پاک‌سازی و مرمت در نظر گرفته شد. پس از آزمایش حلالیت مرکب به آب و الکل، ابتدا قطعات «پاک‌سازیِ خشک» شده، سپس لکه‌بری و شست‌وشوی کاغذ صورت گرفت. تکیه‌گاه‌های کاغذی پشت قطعات با شست‌وشو و بدون صدمه و فشار به قطعات، از پشت آنها جدا شد. بیشترین مادهٔ استفاده شده جهت پاک‌سازی، آب مقطر و الکل بود. برخی از لکه‌ها با آب‌اکسیژنهٔ ۱۰٪ و دی‌کلرواتیلن ۱۰٪ و لکه‌های قارچ با بروهیدرورسدیم ۰/۲٪ بر روی میز مکش، زدوده شد. لکه‌های موجود تا حدی پاک‌سازی شد که به کاغذ آسیب نرسد سپس کاغذها شست‌وشو داده شد.

تصویر ۷ : شستشوی قطعه ۴ با استفاده از آب مقطر و الکل

تصویر ۶: لکه‌بری در قطعهٔ شمارهٔ ۲ با استفاده از محلول‌های شیمیایی

بازسازی و استحکام‌بخشی

با توجه به آزمایش‌های انجام‌گرفته، برای رنگ‌کردن تیشوهای مرمتی، جهت استحکام‌بخشی و پرکردن بخش‌های کمبود در قطعات، از چای و آبرنگ استفاده شد. پشت هر چهار قطعه به‌دلیل صدمهٔ زیاد کاغذ و پوسیدگی الیاف با تیشوی رنگ‌شدهٔ ۹گرمی مستحکم شد. بخش‌های کمبود نیز با استفاده از تیشوی ۳۵گرمی و بخش‌های بسیارریز با الیاف تیشوی رنگ‌شده پر شد. در تمامی مراحل از چسب CMC استفاده شد. بخش‌هایی از قطعات که در آن کاغذ تاخوردگی داشت و یا پارگی به‌صورت لایه‌ای اتفاق افتاده بود، به کمک بیستوری و پنس به جای خود برگردانده و با چسب چسبانده شد. تعداد این آسیب‌ها در سطح برگه‌ها بسیار زیاد و در مواردی بسیار ریز بود به همین دلیل این کار به کمک ذره‌بین چراغ‌دار و یا لوپ دیجیتال

صورت گرفت. بخش‌هایی از کاغذ نیز دوپوسته شده بود که با استفاده از چسب و آیرون به هم متصل گردید.

همچنین بخش‌هایی از مرکب متن سست شده بود و به نظر می‌رسید که در صورت تثبیت نشدن، خطر ریختگی مرکب در این بخش‌ها وجود داشته باشد.

تصویر ۸ : مرمت و پرکردن کمبودها در قطعات مختلف قرآن بایسنغری موزه ملک

تصویر ۹ : آهار زنی و استحکام بخشی قطعات بایسنغری

تصویر ۱۰ : موزون سازی اعراب در قطعات بایسنغری

برای تثبیت آنها از چسب کلوسل G رقیق استفاده شد و با کمک آیرون و لایهٔ محافظ کاغذ سیلیکونی، بخش مذکور تثبیت گردید.

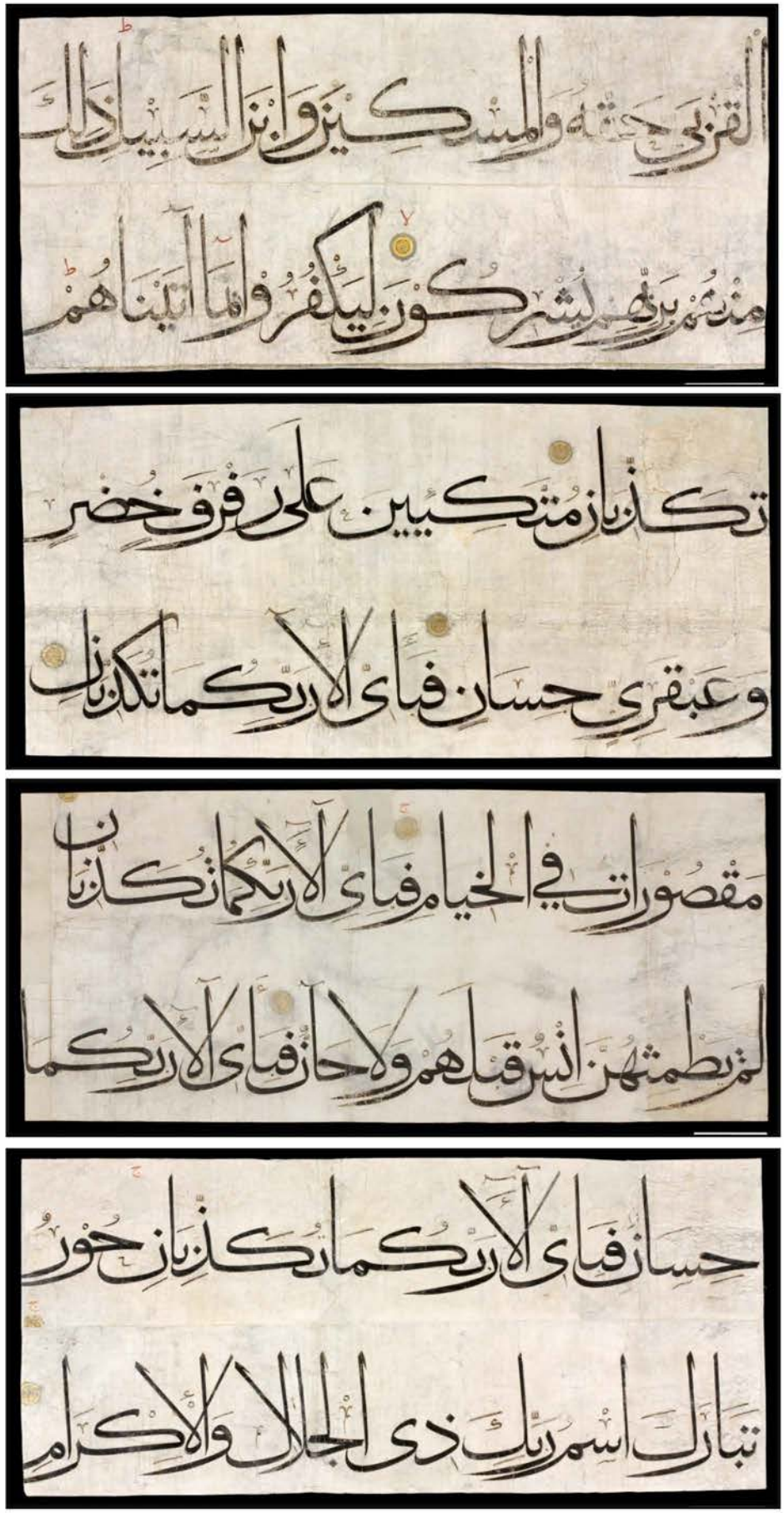
به دلیل آسیب‌پذیربودنِ مرکبِ قطعات و ازبین‌رفتن آهار کاغذ، تصمیم به استفاده از یک مادهٔ چسبنده روی قطعات گرفته شد تا هر دو عامل فوق اصلاح شود. آهار سنتیِ نشاسته احتمال قارچ‌زدگی را بالا می‌برد و ازآنجاکه حلّال CMC آب است و مرکب قطعات نیز به سایش با آب حساس‌اند، تصمیم به استفاده از کلوسل برای آهار گرفته شد و به کمک محلول کلوسل G با غلظت ۱۵٪ روی سطح تمامی قطعات پوشانده شد. در پایان کار، قطعات به مدت سه ساعت در زیر پرس گرم با دمای ۵۰ درجه و به مدت ۴۸ ساعت در زیر پرس سرد قرار داده شد.

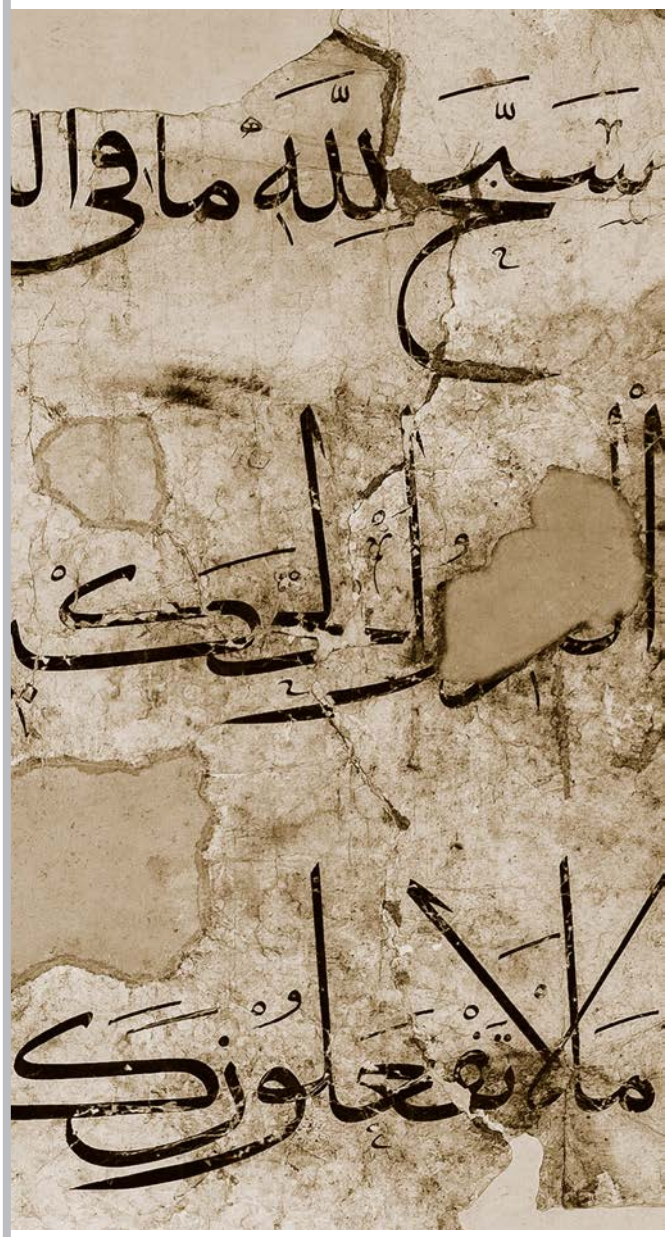
موزون‌سازی

با توجه به اصول زیباشناسانهٔ مرمت، خط قطعات بر اساس اصل «۶ فوت ۶ اینچ»، موزون‌سازی گردید. برای انجام این کار از آبرنگ استفاده شد که به‌راحتی برگشت‌پذیر بوده و در آهار کاغذ حل نمی‌شود، همچنین با توجه به آهار زده‌شده بر روی برگه‌ها با رنگ اصلی نیز تماسی نخواهد داشت.

شایان ذکر است بخش‌هایی که کاملاً از بین رفته بود، به هیچ عنوان بازسازی نشد، چراکه از قرارگیری دقیق خط قراردادی خود، روی بخش نوشته‌شده توسط کاتب، مطمئن نبودیم. در بخش‌هایی از متن و اعراب که خطوط اطراف تا حدودی باقی‌مانده و شکل کلی، نه جزییات، مشخص بود، تنها به پرکردن بخش‌های حاشیه‌ای پرداختیم و جزییات دست‌نخورده باقی ماند؛ امّا در بخش‌هایی از متن که کمبود دقیقاً در میانهٔ خطوط قرار داشت و خطوط محیطی بخش کمبود به‌راحتی تشخیص داده می‌شد، متن به‌طورکامل با نقطه‌پرداز پُر شد که این مسئله بیشتر در خطوط اصلی اتفاق افتاد.

تصاویر نهایی قطعات بایسنغری مؤسسهٔ ملک پس از اتمام مرمت و استحکام‌بخشی آنها در زیر ارائه می‌شود:

بررسی و شناسایی آزمایشگاهی کاغذ قرآن بایسنغری

علی‌اصغر ثابت جازاری*

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مواریث مکتوب به‌جامانده از گذشتگان که پیام‌آور فرهنگ و تمدن دوران گذشتهٔ این سرزمین است، اسناد و کتب خطی است. حفظ و نگهداری این‌گونه آثار نه‌تنها به‌خاطر جنبه‌های فرهنگی، تاریخی، هنری و مذهبی‌شان، بلکه به‌جهت نقشی که در پیشبرد دانش بشری دارند، امری بسیار مهم و حساس است؛ خصوصاً آن‌که در بین این آثار، نسخه‌هایی خطی وجود دارند که به سبب ویژگی‌های انحصاری‌شان جزو آثار بی‌نظیر و منحصربه‌فرد محسوب می‌شوند. یکی از این آثار بی‌نظیر، قرآن بایسنغری دورهٔ تیموری است که نسخه‌شناسان کتب خطی آن را بزرگ‌ترین قرآن موجود کاغذی(اندازهٔ بزرگ‌ترین برگ موجود ۱۳۷×۲۰۴ سانتی‌متراست) می‌دانند.

در امر حفظ و نگهداری این‌گونه آثار همواره دستیابی به راه‌حل‌های مناسب و اصولی جهت مرمت و حفاظت آنها مهم بوده است که انجام آن از طریق بررسی و مطالعهٔ آزمایشگاهیِ اثر توأم با بهره‌گیری از امکانات علمی و فنی گوناگون میسر است. اهمیت مسئله از آن جهت است که مواد و تکنیک‌های حفاظتی و مرمتی تأثیر بسزایی در تشخیص اصالت و کمک به بقای اثر دارند، زیرا هریک خواص و کیفیت‌های مختلف فیزیکی و شیمیایی دارند. بدیهی است کاربرد این مواد و تکنیک‌ها بدون در نظرگرفتن ماهیت و نوع آسیب‌های اثر می‌تواند صدمه‌های جدی دیگری به اثر وارد نماید، همین امر ایجاب نمود تا کاغذ قرآن بایسنغری که نسخه‌شناسانِ کتب خطی آن را خانبالغ معرفی نموده‌اند، از نظر کیفی شناسایی و بررسی شود.

در این مقاله ضمن شناسایی کاغذ خانبالغ، کیفیت آن از طریق آزمون‌های استاندارد مربوط به کاغذ ارزیابی و اقدام به نمونه‌سازی و بررسی کاغذ، جهت کاربرد در مرمت اثر شده است.

* کارشناس ارشد مرمت آثار تاریخی‌فرهنگی، رئیس ادارهٔ حفاظت و مرمت آثار فرهنگی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
sabet8@yahoo.com

تکنیک ساخت کاغذ

در ساخت کاغذ دو روش دست‌ساز و ماشینی معمول است. در روش دست‌ساز تمام مراحل کاغذسازی حتی فرآوری خمیرکاغذ با دست و در روش ماشینی همهٔ مراحل با ماشین انجام می‌شود. شیوهٔ فرآوری خمیر کاغذ در روش ماشینی نیز متفاوت از روش دست‌ساز است. اصولاً تولید و فرآوری خمیرکاغذ به سه روش صورت می‌پذیرد.[۱]

۱. روش مکانیکی: در این روش الیاف گیاه یا چوب را به‌وسیلهٔ عملیات مکانیکی همچون کوبیدن یا آسیاب کردن از یکدیگر جدا می‌کنند. خمیر حاصل از این روش دارای مقدار قابل‌توجهی ناخالصی(مانند لیگنین) خواهد بود.

۲. روش شیمیایی: در این روش الیاف گیاه یا چوب را تحت تأثیر محلول‌های شیمیایی و حرارت، از یکدیگر جدا کرده، ناخالصی‌های آن را می‌گیرند. این نوع خمیر کاغذ براساس نوع مادهٔ شیمیایی به‌کاررفته انواع مختلفی دارد مانند: خمیر سولفیت، خمیر سولفات، خمیر سودا و....

۳. روش نیمه‌شیمیایی: در این روش برای تهیهٔ خمیر کاغذ ابتدا به روش شیمیایی قسمت کمی از ناخالصی‌ها را حذف نموده و در مرحلهٔ دوم با یک عمل مکانیکی مناسب الیاف را کاملاً از هم جدا می‌کنند.

از آنجا که ساخت دستی کاغذ با موضوع این تحقیق در ارتباط است، روش ساخت آن شرح داده می‌شود. تهیهٔ کاغذ دست‌ساز در چندین مرحله صورت می‌گیرد: ابتدا تکه‌های درشت ساقه و پوست گیاه را خرد کرده، برای جذب ناخالصی‌هایی همچون لیگنین و پکتین، آن را در آب‌آهک اشباع یا خاکسترِ چوب به مدت چند ساعت می‌جوشانند[۲]. با خروج ناخالصی‌های فوق از سلولز، خاصیت هیدروفیلی افزایش یافته، الیاف سلولز، ملایم و انعطاف‌پذیر می‌شود، سپس ذرات چوب و پوست زائد را از بین الیاف جدا نموده تا الیاف کاملاً تمیز و یک‌دست گردد.

در مرحلهٔ پالایش (کوبیدن) الیاف را پس از شست‌وشو با دستک‌های چوبی به مدت چندین ساعت و حتی چند روز می‌کوبند تا الیاف کاملاً له شده و آب به درون آنها نفوذ کند[۳]. عمل کوبیدن همچنین سبب خروج مواد ناخالص باقی‌ماندهٔ احتمالی می‌شود.

امروزه برای سفیدکردن یا به اصطلاح رنگ‌بَری الیاف، از موادی شیمیایی همچون ترکیبات کلر و اکسیژن استفاده می‌شود؛ امّا در گذشته کاغذسازان الیاف را در معرض نور آفتاب به مدت چندین روز قرار می‌دادند تا رنگ آنها زائل و سفید گردد.

مرحلهٔ قالب‌زدن کاغذ به کمک وسیله‌ای به نام قالب انجام می‌شود که شبیه غربال‌های امروزی است. در گذشته توری کف قالب را همانند حصیر از نی‌های باریک بامبو و... می‌بافتند و با قراردادن آن در بین دو چهارچوب، قالبْ متناسب با اندازهٔ کاغذ مدّنظر می‌ساخته می‌شد[۴]. در این مرحله خمیر به‌دست آمده را در حوضچه‌ای پر آب می‌ریزند و مخلوط را آن‌قدر هم می‌زنند تا الیاف سلولز به صورت کاملاً معلق در آب درآید، سپس قالب را داخل حوضچه نموده، به‌آرامی خارج می‌کنند تا مقداری معین و مناسب از مخلوط درون قالب باقی بماند. پس از خارج کردن قالب از حوضچه، آب از توری قالب عبور کرده و لایه‌ای نازک از الیاف به‌صورت ورقهٔ کاغذ بر سطح توری قالب باقی می‌ماند. برای آنکه آب اضافی کاغذ گرفته شود لایه‌های کاغذ را روی یکدیگر گذاشته، به‌آرامی فشرده می‌کنند[۵]. پس از آب‌گیری، کاغذ را روی سطحی صاف پهن کرده، در معرض آفتاب یا در سایه خشک می‌کنند. در گذشته کاغذسازان لایه‌های کاغذ را بر سطوح دیوار گچی یا چوبی خشک می‌کردند[۶].

مرحلهٔ آهارزدن کاغذ جزو مراحل پایانی کار است که ممکن است به دو صورت انجام شود: یکی آهارزنی درونی که مادهٔ آهاری را به خمیر کاغذ می‌افزایند و دیگری آهارزنی سطحی که پس از خشک‌شدن کاغذ با استفاده از موادی همچون نشاسته، کتیرا، صمغ عربی، سریشم و... انجام می‌شود[۷]. رنگ کردن کاغذ نیز پس از مرحلهٔ آهارزنی یا همزمان با آن انجام می‌شود.

پس از اتمام مراحل فوق ورق کاغذ را بر سطحی صاف پهن نموده، با سنگ عقیق سطح آن را مهره می‌کنند تا کاملاً صیقلی گردد[۸]. به این ترتیب کاغذ دست‌ساز تهیه می‌شود.

شناسایی و بررسی آزمایشگاهی خواص مختلف کاغذ قرآن

بین روش‌های آزمون فیزیکی و شیمیایی استاندارد که برای بررسی خواص مختلف کاغذهای جدید به‌کار برده می‌شود، چندین آزمون مهم وجود دارد که با انجام دادن آنها روی نمونه کاغذهای قدیمی می‌توان به بررسی و شناسایی خواص فیزیکی و نوع مواد کاغذ پرداخت و

براساس نتایجِ حاصل، آن اثر را حفاظت و مرمت نمود. آزمون‌هایی که برای این بررسی به‌کار می‌روند عبارتند از: تعیین ترکیب فیبری کاغذ، تعیین مقاومت کششی، تعیین مقاومت در برابر تاخوردگی، تعیین نوع آهار، تعیین وجود آهن در مرکب و تعیین ضخامت و گرماژ کاغذ.

تعیین ترکیب فیبری کاغذ[۹]

اصولاً برای شناسایی نوع الیاف کاغذ دو روش وجود دارد: ۱. مشاهدهٔ میکروسکوپی خصوصیات مرفولوژی[۱۰] (ریخت‌شناسی) الیاف و مقایسهٔ آن با الیاف شناخته شده؛ ۲. آزمون رنگ‌آمیزی الیاف با معرف‌های رنگی خاص.

در روش اوّل، خصوصیات ریخت‌شناسی الیاف مثل شکل سر و بدنهٔ الیاف و ابعاد آن و نیز شکل حفرهٔ مرکزی از نظر ضخامت و موازی یا ناموازی بودن آن با غشا و سایر جزئیات، بررسی و مقایسه می‌شوند. در روش دوم نیز بر اساس واکنش‌های رنگی شدن الیاف با معرف‌های رنگی خاص، نوع الیاف و روش فرآوری آن مشخص می‌گردد. همچنین با شمارش تعداد تقاطع انواع مختلف الیاف با خط شمارشی میکروسکوپ و تبدیل آن به درصد وزنی به کمک فاکتورهای وزن، کمیت انواع مختلف الیاف کاغذ محاسبه می‌گردد.

آزمون‌های انجام شده روی نمونه کاغذ قرآن بایسنغری و نتایج آن

برای ساخت کاغذ مرمتی مشابه کاغذ قرآن که شرح آن در ذیل خواهد آمد، شناخت برخی از خصوصیات مهم کاغذ قرآن همچون نوع الیاف، مقاومت در برابر کشش، مقاومت در برابر تاخوردگی، نوع آهار و ... ضروری است، لذا آزمون‌های گوناگونی روی نمونه کاغذ قرآن انجام می شود که چند نمونه از آن‌ها در ذیل آمده است:

آزمون شناسایی الیاف کاغذ قرآن

همان‌طورکه گفتیم شناسایی الیاف کاغذ به دو روش مشاهدهٔ میکروسکوپی خواص مرفولوژی (ریخت‌شناسی) و رنگ‌آمیزی با معرف‌های رنگی خاص، انجام می‌گیرد. برای انجام این آزمون‌ها، از کاغذ قرآن، دو نمونه در حد چند لیفه تهیه شده که یکی با شمارهٔ ۱ و دیگری با شمارهٔ ۲ مشخص گردیده است. هر کدام از این نمونه‌ها را به مدت پانزده دقیقه در آب مقطر جوشانده، باریخت یکی دو قطره از نمونه‌ها روی لام و مشاهده و بررسی آنها در زیر میکروسکوپ (با بزرگنمایی۱۵۰، ۱۸۰ و ۴۰۰) ملاحظه می‌شود در هر دو نمونه، الیاف به‌صورت پراکنده و با دسته‌های چندتاییِ به‌هم‌چسبیده وجود دارند. دیوارهٔ اکثر الیاف له شده و به صورت رشته‌های انشعابی درآمده‌اند. (عکس‌های ۱ تا ۴) سر لیفه‌ها نیز به‌صورت انشعابی (چند رشته‌ای) بوده و فاصلهٔ حفرهٔ مرکزی با دیوارهٔ لیف ناموازی است. (عکس‌های ۵ تا ۸) همچنین طول لیفه‌ها حدود ۱/۹ تا ۳/۲ میلی‌متر و قطر آن حدود ۱۶/۶ تا ۲۰/۷ میکرون است.

با استفاده از تصاویر الیاف شناخته‌شده و نیز مقایسهٔ نمونه‌ها با الیاف پنبه،کتان، کنف و ابریشم که از قبل به‌عنوان نمونهٔ شاهد تهیه شده، شناسایی نمونه انجام می‌گیرد. طبق این آزمون و با توجه به نتیجهٔ به‌دست آمده، الیاف هر دو نمونه کاغذ قرآن، از نظر مرفولوژی، کنف تشخیص داده شد.

در روش دوم، آزمون واکنش رنگی‌شدن الیاف با چهار معرف رنگی ویلسون، هرزبرگ، لوفتن مریت و گراف سی روی دو نمونه از کاغذهای در دستِ بررسی به همراه دو نمونه شاهد شامل الیاف کنف و پنبه، برای مقایسهٔ واکنش‌های رنگی‌شدن، انجام می‌گیرد. معرف‌های رنگی طبق دستورالعمل استاندارد ملی ایران به شمارهٔ ۱۴۱۷ تهیه شده‌اند. برای انجام آزمون از نمونه‌های شمارهٔ ۱ و ۲ و الیاف پنبه و کنف همانند آزمون قبل چندین لام تهیه می‌گردد. برای جلوگیری از رقیق شدن معرف رنگی، ابتدا لام را کمی گرم کرده تا آب اضافی آن تبخیر گردد سپس یکی دو قطره از معرف رنگی مدّنظر را روی لام ریخته بلافاصله زیر میکروسکوپ قرار داده می‌شود. از نمونه‌ها چندین عکس تهیه و با بزرگنمایی‌های مختلف جهت بررسی ارائه شده است. (عکس‌های شمارهٔ ۹ تا ۲۱). رنگ‌های حاصل از واکنش نمونه‌های الیاف نیز در جدول شمارهٔ ۱ آمده است.

از آنجا که یک معرف رنگی به‌تنهایی نمی‌تواند ملاک تشخیص دقیق نوع خمیر الیاف باشد، از چهار معرف رنگی و دو نمونه الیاف شاهد، برای شناسایی الیاف نمونه استفاده شده است. طبق جداول راهنمای معرف‌های رنگی، الیاف نمونهٔ شمارهٔ ۱ و ۲ کنف تشخیص داده شده که به روش مکانیکی خمیر شده‌اند و چون در رنگ‌آمیزی با معرف‌های لوفتن مریت مقدار کمی از الیاف نمونهٔ ۱ و ۲ آبی‌رنگ شده بودند، احتمال می‌رود مقدار کمی از الیاف کنفی رنگ‌بری شده باشد.

نوع معرف رنگی	رنگ الیاف نمونه				تشخیص نوع خمیر و الیاف
	نمونه الیاف پنبه	نمونه الیاف کنف	نمونهٔ شمارهٔ ۱	نمونهٔ شمارهٔ ۲	
معرف ویلسون	قرمز قهوه ای	زرد مایل به سبز روشن	زرد مایل به سبز	زرد مایل به سبز تا زرد روشن	خمیر مکانیکی رنگ‌بری شده
معرف هرزبرگ	قرمز	سبز متمایل به زرد	قرمز قهوه ای (قرمز شرابی)	قرمز قهوه ای (قرمزشرابی)	خمیر تکه پارچه کنف
معرف لوفتن مریت	-	-	اکثر الیاف بی‌رنگ و تعداد کمی آبی	اکثر الیاف بی‌رنگ و تعداد کمی آبی	خمیر مکانیکی کمی رنگ‌بری شده
معرف گراف سی	سبز زرد مات	سبز زرد روشن	سبز زرد روشن	سبز زرد روشن	کنف رنگ‌بری شده و نشده

جدول ۱- رنگ حاصل از واکنش الیاف نمونه کاغذ قرآن

تعیین مقاومت کاغذ در مقابل کشش

به دلیل وجود محدودیت در تهیهٔ نمونه برای آزمون و با توجه به ابعاد کاغذ قرآن و طبق استاندارد ملی ایران به شمارهٔ ۱۰۶ (روش تهیهٔ نمونه‌های مشروط برای کاغذ و مقوا)، دو نمونه به ابعاد ۱۰۰×۱۵ میلی‌متر در جهت عرضی کاغذ (CD) تهیه شد. پس از انجام آزمون روی نمونه‌ها و بررسی دقیق، مشخص شد میانگین مقاومت کششی کاغذ قرآن در دمای ۲۳درجهٔ سانتیگراد و رطوبت نسبی ۴۸٪، ۱۲۶نیوتن بر ۱۵میلیمتر عرض یا ۸۴نیوتن بر سانتی‌متر در جهت عرض کاغذ (CD) است.

تعداد آزمون	مقاومت به کشش در جهت CD (نیوتن)
آزمون اوّل	۱۲۸
آزمون دوم	۱۲۴

جدول شمارهٔ ۲، نتایج آزمون کشش

تعیین مقاومت کاغذ قرآن در مقابل تاخوردگی

به دلیل محدود بودن نمونه کاغذ، این آزمون نیز با دو نمونه انجام گرفت. نمونه‌ها یکی در جهت عرضی کاغذ (CD) و دیگری در جهت طولی آن (MD) به ابعاد ۱۰۰× ۱۵میلی‌متر تهیه شد. در این آزمون سرعت دستگاه ۱۱۰ دور در دقیقه و وزنهٔ کشش فنر آن ۸۰۰ گرم بود. نتایج به‌دست آمده در جدول شمارهٔ سه آمده است.

جهت تاخوردگی	تعداد دفعات تاخوردگی
در جهت CD	۰/۵
در جهت MD	۱

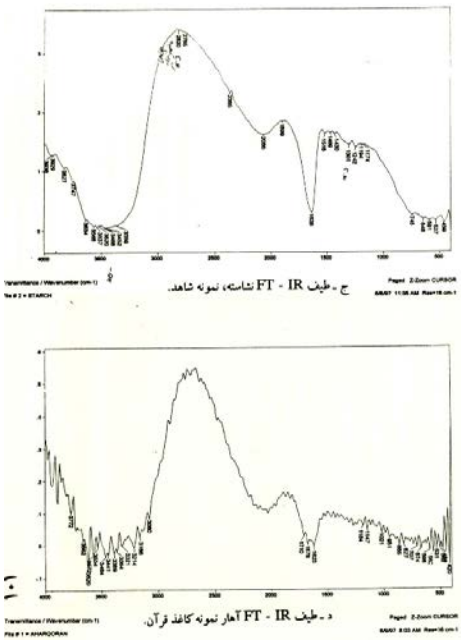
جدول شماره ۳- نتایج آزمون تاخوردگی

شناسایی نوع مادهٔ آهاری کاغذ قرآن

برای شناسایی نوع ماده آهاری سه آزمون تشخیص نشاسته، ژلاتین و کلوفان بر روی نمونه کاغذ قرآن انجام گرفت که نتایج آزمون وجود نشاسته را نشان می‌دهد.

طیف سنجی FT - IR آهار کاغذ

در این آزمون که در بخش آزمایشگاه شیمی مؤسسهٔ استاندارد و تحقیقات صنعتی ایران صورت گرفته، از آهار کاغذ و سه نمونه شاهد آهار نشاسته و کتیرا و صمغ عربی طیف‌سنجی به عمل آمده است. با مقایسهٔ طیف آهار کاغذ قرآن با نمونهٔ شاهد مشخص شد که جنس آهار کاغذ قرآن نشاسته است.(شکل۱)

شکل۱. نمودار طیف‌سنجی FT-IR

آزمون وجود آهن در مرکب کاغذ

پس از حل کردن مقدار کمی از مرکب مشکیِ کاغذ قرآن در ۱میلی‌متر اسیداستیک۱٪ و افزودن یک قطره محلول فروسیانور پتاسیم ۱٪ به آن، رنگ محلول آبی شد که این امر نشانهٔ وجود آهن در مرکب کاغذ است.

تعیین ضخامت و جرم پایه (گرماژ) کاغذ قرآن

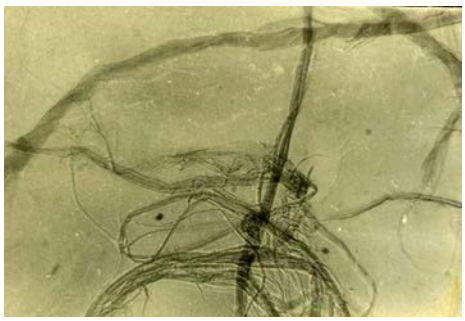
میانگین ضخامت نمونه کاغذ قرآن ۰/۳۶میلی‌متر و جرم یک مترمربع آن حدود ۲۶۵گرم است. بنابراین جرم هر برگ کاغذ قرآن که حدود سه مترمربع مساحت دارد، تقریباً۸۰۰گرم است.

نتیجه

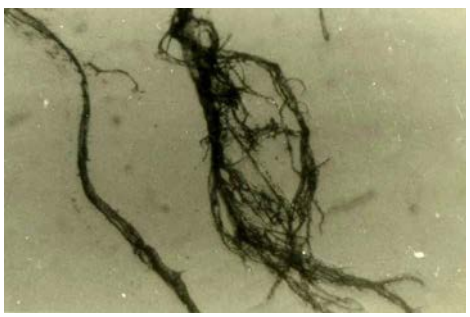
پس از انجام آزمون‌ها و بررسی‌های لازم مشخص شد که کاغذ بزرگ‌ترین قرآن بایسنغری که نسخه‌شناسان آن را خانبالغ می‌نامند، از الیاف گیاه کنف ساخته شده و برای آهار آن از نشاسته بهره گرفته شده است. کاغذ کنفی در مقایسه با کاغذ کتانی از لطافت و انعطاف کمتری برخوردار است و هنرمند کاغذساز تیموری با شناخت همین خاصیت کنف موفق به ساخت بزرگترین اندازهٔ کاغذ جهان شده است. همچنین مشخص شد میانگین ضخامت کاغذ قرآن بایسنغری۰/۳۶میلی‌متر وجرم یک مترمربع آن حدود ۲۶۵گرم است، بنابراین جرم هر برگ کاغذ قرآن که حدود سه مترمربع مساحت دارد، تقریباً۸۰۰گرم است. وجود آهن در مرکبِ به‌کاررفته برای نوشتن قرآن نیز مسجل شد.

عکس شماره ۱- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱ بزرگنمایی ۱۵۰X.

عکس شماره ۲- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ بزرگنمایی ۸۰X .

عکس شماره ۳- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ بزرگنمایی ۱۵۰X .

عکس شماره ۴- الیاف کتان طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی ۱۸۰X .

پانوشت

۱. برای اطلاع بیشتر از روش‌های تهیه خمیر کاغذ رجوع کنید به : یحیی نظیری، کاغذ چگونه ساخته می‌شود، ص ۸۴ به بعد و نیز: گری اسموک، تکنولوژی خمیر و کاغذ، جلد ۱ و ۲.

2.Dard munter, papermaking, p 139-140

۳. همان، ص ۱۴۲تا ۱۵۴.

۴. برای اطلاع بیشتر رک به: همان، ص ۷۷ تا ۱۱۵.

۵. همان، ص ۱۷۷ و ۱۷۸ و ۱۸۲ و ۱۸۳.

۶. همان، ص ۱۸۶ الی ۱۹۴.

۷. همان، ص ۱۹۴.

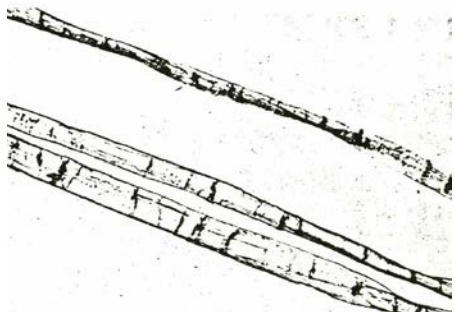
۸. همان، ص ۱۹۶.

۹. مؤسسهٔ استاندارد و تحقیقات صنعتی ایران، تعیین ترکیب فیبری انواع کاغذ و مقوا، استاندارد شمارهٔ ۱۴۱۷ و ۱۴۱۷/۲.

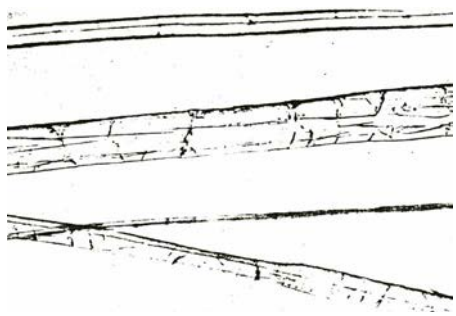
10. Indentification of Texill Matrials, Textile Institute, London 1965.

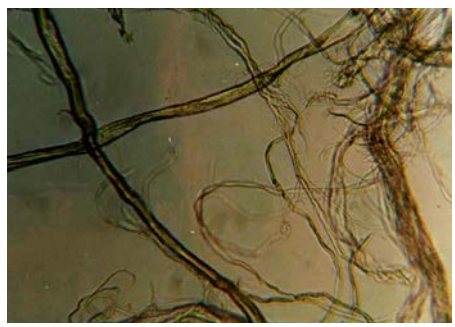
عکس شماره ۵- الیاف کنف طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی ۱۸۰X .

عکس شماره ۶- الیاف شاهدانه طبیعی نمونه شاهد بزرگنمایی۱۸۰X .

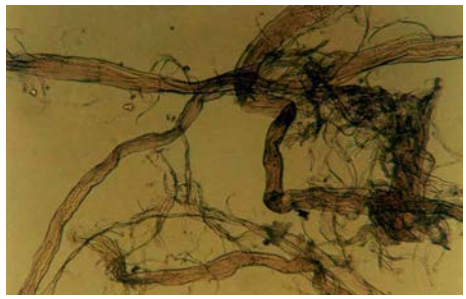

عکس شماره ۷- الیاف رامی طبیعی نمونه بزرگنمایی ۱۸۰X .

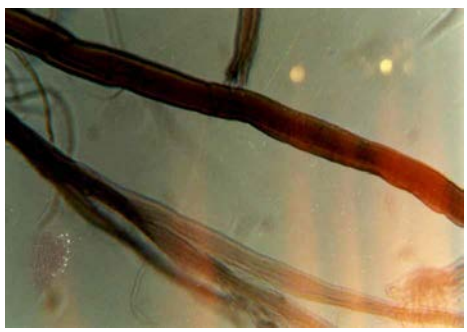

عکس شماره ۸- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۱۰۰X .

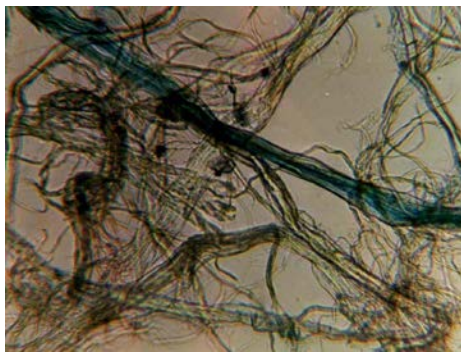
عکس شماره ۹- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ ، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۲۰۰X .

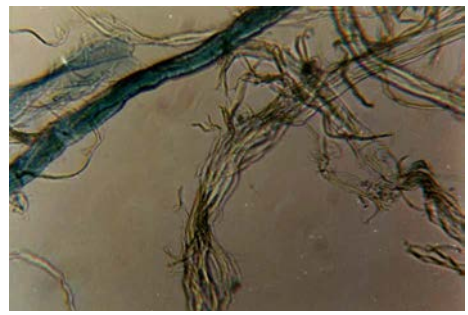
عکس شماره ۱۰- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱ ، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۱۵۰X .

عکس شماره ۱۱- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲ ، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X .

عکس شماره ۱۲- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با لوفتن مریت، بزرگنمایی ۲۰۰X .

عکس شماره ۱۳- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف لوفتن مریت، بزرگنمایی ۲۰۰X .

عکس شماره ۱۷- الیاف کنف طبیعی کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X .

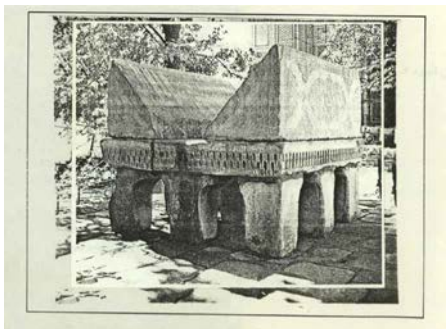
عکس شماره ۲۱- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X .

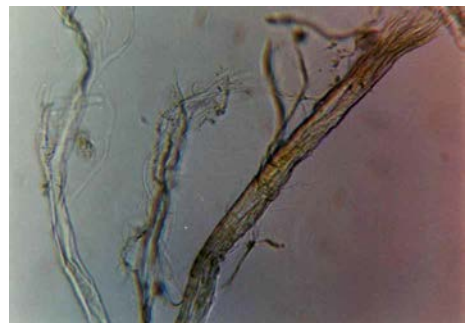
عکس شماره ۱۴- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۱، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X .

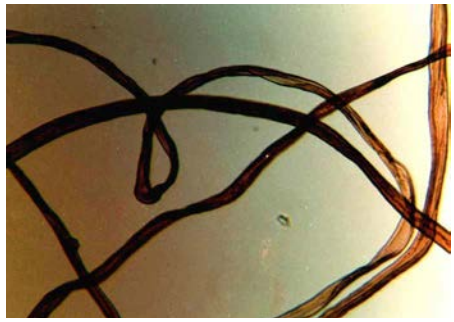
عکس شماره ۱۸- الیاف کنفی طبیعی کم کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۱۰۰X .

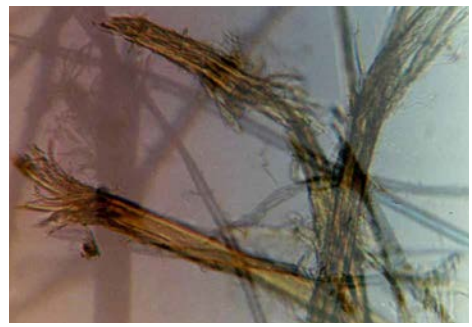
عکس۲۲ - رحل سنگی قرآن درسمرقند

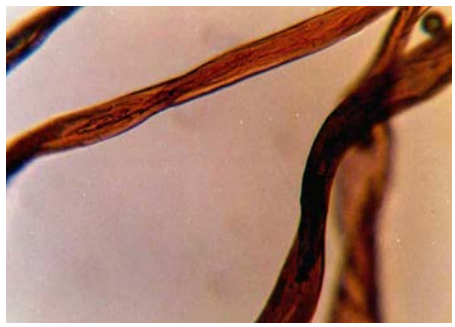
عکس شماره ۱۵- الیاف کاغذ قرآن نمونه ۲، رنگ آمیزی با معرف گراف C، بزرگنمایی ۲۰۰X .

عکس شماره ۱۹- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۱۰۰X .

عکس شماره ۱۶- الیاف کنف طبیعی کوبیده شده نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف ویلسون، بزرگنمایی ۲۰۰X .

عکس شماره ۲۰- الیاف پنبه طبیعی نمونه شاهد، رنگ آمیزی با معرف هرزبرگ، بزرگنمایی ۲۰۰X .